

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ
Məqalələr toplusu

BAKİ-2020

Elmi redaktor, toplayıb,
tərtib edən:

Nəzakət Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

“Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri” adlı məqalələr toplusu Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illik yubileyinə həsr edilib.

Bu məqalələr toplusu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 31 yanvar 2020 – ci il tarixli Sərəncamı əsasında və Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsi Elmi Şurasının qərarı ilə (16 sentyabr 2020 – ci il tarixli, 1 sayılı iclas protokolu) nəşr olunur.

Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu. . Bakı, “**Avropa**” nəşriyyatı-2020.130 şəh.

ISBN 978-9952-8408-0-3

**Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevın 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı**

2020-ci ilin may ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük dramaturq, nasir, publisist və teatr təşkilatçısı, tanınmış ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevın anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz məşhur sələflərinin ədəbi ənənələrinin layiqli davamçısı və geniş erudisiyaya malik müasir dünyagörüşlü maarifpərvər ziyalı kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan realist ədəbiyyatını və maarifçi-demokratik fikrini yeni mərhələyə qaldıraraq milli düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ustad sənətkarın dramaturji irsi ölkəmizdə teatr mədəniyyətinin yüksəlişinə yol açmışdır. Onun canlı həyat lövhələri ilə son dərəcə zəngin hekayələri nəsr tariximizin ən qiymətli nümunələri sırasında xüsusi yer tutur. Vətənpərvər ədib sevdiyi və təmənnasız xidmətində dayandığı xalqın arzu və istəklərini əsərlərində dolğun əks etdirmiş, maarifçiliyin alovlu təbliğatçısı olaraq daim mədəni oyanışa və tərəqqiyə səsləmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycanın ictimai həyatında fəal iştirak etmiş və sosial-mədəni quruculuq işlərində yorulmadan çalışmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevın adının UNESCO-nun 2020–2021-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edilməsi çoxəsrlik ədəbiyyatımızın parlaq siması olan ədibin mənəvi sərvətlərimizi və ali ümumbəşəri dəyərləri özündə təcəssüm etdirən humanist ruhlu yaradıcılığının lazımınca və yüksək qiymətləndirilməsinin aydın təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii və mədəni-ictimai fikir xəzinəsinə töhfələr bəxş etmiş qüdrətli söz ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevın 150 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, böyük ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevın 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 31 yanvar 2020-ci il.

REDAKTORDAN

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 17 may 1870-ci ildə Azərbaycan Respublikası, Şuşa rayonunun, Şırlan inzibati ərazi dairəsinin Ağbulaq kəndində anadan olmuşdur. O, pedaqoq, yazıçı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, teatrşünas, jurnalist, drijor, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə yanaşı, mütərəqqi fikirli ictimai-siyasi xadim kimi də tanınır. Bir pedaqoq kimi Azərbaycan Dövlət Universitetində (BDU) ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuş, elmi kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Ə.Haqverdiyev **yazıçı-dramaturq** kimi pyes və hekayələr yaratmaqla yanaşı, **ədəbiyyatşünaslıq** sahəsində bir-birindən maraqlı elmi araşdırmaları, **teatrşünas** kimi, teatr sənəti, artistlik sənəti haqqında fikirləri, **dilçi** kimi, dil, əlifba haqqında qeydləri və s. onun hərtərəfli elmi fəaliyyətindən xəbər verir. "Leyli və Məcnun" operasının (1908-ci il 12 yanvar) ilk dirijorluğunu da məhz Ə.Haqverdiyev etmişdir. Onun jurnalistlik fəaliyyətinin dəyəri isə "Molla Nəsrəddin" kimi nəhəng jurnalın baş redaktorlarında biri olması ilə ölçülməlidir. Yazıçı, redaktorluqla yanaşı "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ceyranəli", "Xortdan". "Həkim-nuni-səqir", "Lağlağı", "Mozalan", "Süpürgəsaqqal" və s. imzalarla hekayə və felyetonlar da çap etdirmişdir. Bundan başqa o, Tiflisdə "Şəhərlər ittifaqının Qafqaz şöbəsi xəbərləri" adlı aylıq məcmuəsinin müdiri olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında tərcüməyə də müraciət etmişdir. O, dünya klassiklərindən: Şekspirin "Hamlet", Şillerin "Qaçaq", Volterin "Soltan Osman", Zolyanın "Qazmaçılar", Andersenin "Bülbül", "Şahın təzə libası", Lanskoyun "Qəzəvat", Çirikovun "Yəhudilər", Korolenkonun "Qoca zəng çalan" əsərlərini tərcümə etmişdir.

Ə.Haqverdiyev "Teatr Şurasının təsisçisi və birinci rəhbəri", Azərbaycanı tədqiq və təbliğ cəmiyyətinin sədr müavini və sonra sədri, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi və s. kimi **ictimai** fəaliyyət göstərmişdir. Onun **siyasi** arenada göstərdiyi xidmətlər daha geniş və əhatəlidir. O, nəinki Azərbaycan hüdudlarında, eyni zamanda Rusiya və Gürcüstanda da siyasətçi kimi tanınıb. Ə.Haqverdiyev Tiflis İcraiyyə Komitəsinin və onun mərkəzi şurasının üzvü, Borçalı qəzasının müvəkkili, Birinci Rus Duma sı- nın Azərbaycandan deputatı, Gürcüstan Parlamentinin deputatı olmuşdur.

Ə. Haqverdiyev 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmiş, 1928-ci ildə isə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

1933-cü il dekabrın 12-də Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aysel BAĞİROVA

“Ташкентский период” в творчестве А. Ахматовой 7

Nəzakət HÜSEYN QIZI

Ədəbi əlaqələrin yaranmasında bədii tərcümənin rolu: Nəcəf bəy Vəzirovun iqtibasları əsasında (Ağa Kərim xan Ərdəbili) 14

Nigar ƏHMƏDOVA, Təranə AĞAMALIYEVƏ.

Bədii tərcümə xalqlararası inteqrasiyanın mühüm vasitələrindən biri kimi 23

Samirə MƏMMƏDLİ

Funksional təsir vektoru: “Qar” romanı və “Ədəbiyyatsız dünya” 32

Айнура БЕКИРОВА

Общие проблемы перевода 40

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Elmira İLYASLI

Pronomen (Əvəzlik) 50

Gülümsər ABBASOVA

RƏSMİ – İşgüzar, publisistik, məişət, üslublarının tədris üsulları 59

İradə MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan dilində terminlərin yaranma mənbələri 68

İradə ŞƏMSİZADƏ

«Gərək» sözünün qrammatik mənasının təyin edilməsi haqqında	79
Ofelya PİRİYEVA	
Azərbaycan nitq mədəniyyətinin zənginləşməsində çevrilmiş cümlə modellərinin rolu. Nitqin paralel tərkibi.....	88
Şəlalə ABDULLAYEVA	
Azərbaycan dilində məxsus frazeoloji birləşmələrin əcnəbi tələbələrə mənimsədilməsi metodikası (İsmi frazeoloji birləşmələrin öyrədilməsi yolları) III hissə	95
Ülviyyə ORUCOVA	
İspan dilinin leksikasında Türk mənşəli sözlər	104
Xədicə ABDULLAYEVA	
Mədəniyyətdə varislik və qloballaşan cəmiyyətin dil problemləri.....	112

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aysel BAĞIROVA*

aysel_bağirova@hotmail.com

“Ташкентский период” в творчестве А. Ахматовой

Осенью 1941 года, во время блокады Ленинграда, А.Ахматова переезжает в Ташкент. Так начался «ташкентский период» в жизни и творчестве поэтессы. Это время было нелегким для нее, ее разлучили с родным городом.

«Именно в Ташкенте я впервые узнала, что такое палящий жар, древесная тень и звук воды. А еще я узнала, что такое человеческая доброта» (1, 1, 19-20), - напишет Анна Ахматова в 1944 году, вернувшись в Ленинград. Вначале Ташкент и вся Средняя Азия, объединенная в представлении поэтессы емким словом «Восток», пугали ее, вызывали неосознанную тревогу.

С пребывания А. Ахматовой в Ташкенте начинается ее приобщение к Востоку и его культуре. Этот период в ее творчестве был очень плодотворным. Здесь она написала много стихотворений на восточную тему, стихотворений о Ленинграде, о войне, завершила работу над первой редакцией самого крупного своего произведения – «Поэмы без героя».

В стихах поэтессы усилились гражданские и патриотические мотивы, значительно расширился их тематический диапазон. Много новых небывалых для прежней Ахматовой красок приобрела её поэзия в «ташкентский период».

Следует отметить, что творчество Ахматовой было связано с Востоком не только по причине эвакуации в Ташкент, хотя этот период является кульминационным моментом в освоении темы Востока.

Восток всегда привлекал творческое внимание поэтессы. Она была связана с Востоком по своему происхождению, по своему родословному древу со стороны матери. Она вспоминала и о "бабушке-татарке", и об Украине, с которой была связана через отца. Еще в стихотворении 1917 года «Сказка о черном кольце» Ахматова писала:

Мне от бабушки – татарки
Были редкостью подарки... (1,1, 156)

* Dosent, Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrası, BDU

По словам Ахматовой, ее «бабушка-татарка» (на самом деле прабабушка), происходила от хана Золотой Орды Ахмата (Ахмета), который был убит своими приближенными после неудачного похода на Москву в 1480 году – историческое событие, которое считалось концом «татарского ига» на Руси.

В одном из своих стихотворений 1945 года Ахматова намекает на свое восточно-азиатское происхождение:

Это рысьи глаза твои, Азия,
Что-то высмотрели во мне.
Что-то выдразнили подступно
И рожденное тишиной
И томительное, и трудное,
Как полдневный термезский зной (1, 1, 217)

В ранних ташкентских стихотворениях Ахматовой преобладает тоска и страдание за блокадный Ленинград и в то же время гордость за мужество героических защитников города. Именно после этих впечатлений и переживаний, когда поэтесса выговорила свои думы и волнения, облегчила свою душу, адаптировалась в ташкентскую атмосферу жизни, она смогла приняться за собственно ташкентские, «восточные» произведения.

Ахматова, несмотря на тяжелые условия жизни в эвакуации, вела активный образ жизни, принимала участие в общественной и литературно-культурной жизни города, выступала на творческих вечерах и концертах. В автобиографических заметках «Коротко о себе» Ахматова пишет: «Как и другие поэты, часто выступала в госпиталях, читала стихи раненым бойцам» (1, 1, 19). За два с половиной года пребывания в эвакуации Ахматова написала более 70 стихотворений, две редакции «Поэмы без героя», драма «Энума Элиш» и несколько десятков писем.

В 1942 году в Ташкенте вышла книга Ахматовой «Родной Ленинград», а в 1943 году – книга стихотворений «Избранное».

Ранние ташкентские стихотворения Ахматовой написаны на военно-патриотическую тему. Живя в Ташкенте поэтесса душой и мыслями была с родным городом – Ленинградом. Одно из самых ранних ташкентских стихотворений называется «Победа» (январь 1942 г.). В нем звучит уверенность в ближайшую победу над врагом.

Следующее стихотворение Ахматовой, написанное в Ташкенте, называется «Мужество» (1942). Гражданский голос поэтессы зазвучал в полную силу именно здесь:

Мы знаем, что ныне лежит на весах
И что совершается ныне.
Час мужества пробил на наших часах,
И мужество нас не покинет. (1, 1, 208)

Далее последовал цикл стихотворений «Луна в зените». По своему содержанию, по тематике и по обилию восточных мотивов он являлся исключительно ташкентским циклом. Этот цикл состоял из 9 стихотворений, в которых Ахматова познала и приняла Восток, верно и четко воспроизвела конкретные жизненные реалии, быт Ташкента, воспела его необычайную природу, углубилась в историю древней страны и открыла для себя историко-генетическое родство с Азией.

Первое стихотворение цикла «Заснуть огорченной...» начинается строками:

Заснуть огорченной,
Проснуться влюбленной –
Увидеть, как красен мак.
Как-то сила
Сегодня входила
В твоё святилище, мрак!
Мангалочный дворик,
Как дым твой горек
И как твой тополь высок...
Шехерезада
Идет из сада...
Так вот ты какой, Восток! (1, 1, 213-214)

В стихотворении Восток открывается для Ахматовой сказочно. На фоне хозяйственной суеты возникает образ сказочной Шехерезады. Это мысленно переносит читателя и в мир восточной сказки, и в историю.

Со временем для Ахматовой Ташкент становится родным домом. В стихотворении «Пальмира» поэтесса утверждает:

Кто мне посмеет сказать, что здесь
Злая чужбина? (1, 1, 220)

Профессор С.Г.Асадуллаев, в своих исследованиях об А.Ахматовой пишет: «Как в обиходно-бытовом, так и в творческом плане Ахматова входит в необычайную и новую для нее атмосферу жизни Востока, который становится для нее близким, родным и своим, после чего последуют ее знаменитые строки: «Он прочен, мой азиатский дом, // И беспокоиться не надо...»» (2, 98)

Над драмой «Энума элиш», сочетающей в своей структуре поэзию с прозой и оставшейся незавершенной, Ахматова работала с перерывами с 1943 по 1966 г.

Написанная в 1943-1944 годах в Ташкенте драма «Энума элиш», была сожжена автором. В «дневниковых записях» от 19 мая 1962 года Ахматова писала: «В Ташкенте (1943 -1944) я сочинила и написала пьесу «Энума элиш», которая была сожжена 11 июня 1944 года в Фонтанном Доме. Теперь она вздумала возвращаться ко мне» (1, 2, 310). Дата эта, как и многое, что писала о пьесе сама Ахматова, подвергается исследователями сомнению.

В записных книжках Ахматовой, содержатся пояснения и размышления о судьбе пьесы и о ходе работы над ней. В Ташкенте в 1942-1944 гг., после тяжелой болезни, Ахматова, по ее словам, в бреду "увидела стену и грязные пятна на ней, что-то вроде плесени. За этими пятнами открылась главная сцена пьесы: судилище, на котором автора обвиняли во всех возможных и невозможных прегрешениях. Уже после того, как пьеса, увиденная в бреду, была записана, Ахматова почувствовала, что она в ней сама себе напороочествовала беду. И в испуге сожгла пьесу. Позднее убедилась, что предвиденья послетифозного бреда из пьесы сбылись" (3, 499).

Творческая история драмы сложная и противоречивая, а дальнейшая судьба – трагичная. При работе над восстановлением сожженной пьесы Ахматова писала: «Когда после брюшного тифа в Ташкенте в конце 1942 года, я вышла из больницы, все почему-то стало мне казаться родом драматического действия, и я написала «Энума элиш». Первое и третье действия были совершенно готовы. Оставался «Пролог», то есть Второе действие. Он должен был быть в стихах ...» (1, 2, 282).

Название драма "Энума элиш" восходит к культовой поэме или песне, основанной на вавилонском мифе о сотворении мира. "Энума элиш" означает в переводе: "Когда вверху". Это первые слова ритуальной песни, исполнявшейся во время празднования вавилонского Нового года.

Спустя 17 лет, в начале 1960-х годов Ахматова возобновляет работу над трагедией "Энума элиш". Используя то, что сохранилось в памяти от ташкентской редакции, Ахматова писала, в сущности, новое произведение. Написанные фрагменты нередко подвергались перестройке. Текст, который дошел до нас, состоит из разрозненных, противоречащих друг другу сцен и фрагментов, между которыми иногда нет связи.

Восстановленный текст драмы состоит из трех частей, включая и вторую часть - «Пролог», которая не была написана в Ташкенте. Здесь она не называется «Прологом», а просто – вторая часть.

Действие первой части происходит где-то в условном театре, где главная героиня пьесы Икс играет скорее всего самую себя, свою жизнь после возвращения из эвакуации в Ленинград.

Восстановленная вторая часть состоит всего из трех страниц.

Как отмечает С.Г.Асадуллаев: «если в ташкентском сожженном варианте пьесы главная героиня еще питала надежду на соединение с любимым человеком после окончания войны, то в восстановленном ленинградском варианте текста, написанного с учетом опыта послевоенной жизни и «истории» любви главной героини, становится ясно, что эта надежда рухнула, любимый человек отвернулся от нее, история любви оказалась трагичной» (2, 113)

Поэтому «Вторая часть» ташкентского варианта драмы называлась «Пролог» - пролог будущей взаимной счастливой любви. А когда после возвращения в Ленинград стало ясно, что рухнула надежда на взаимную любовь, и «Пролог» перестает иметь продолжение. Поэтому в ленинградском варианте «Вторая часть» пьесы перестала называться «Прологом», а «Сон во сне» так и остался сном.

Содержание «Третьей части» драмы составляет сцена собрания – суда над Иксом, которая обвиняется во всевозможных, невысказанных преступлениях.

Вспоминая пьесу в 60-х годах, Ахматова многое в ней сознательно изменила, переосмыслила и переадресовала. В процессе работы над драмой

появились противоречия, преодолеть которые Ахматова так и не смогла. Видимо поэтому она и не закончила свое произведение.

Восстанавливая драму «Энума элиш», поэтесса написала к ней около десятка набросков и вариантов, которые в свою очередь состоят из разделов. Сюда относятся «Заметки к трагедии «Сон во сне», «Из трагедии «Пролог, или Сон во сне», «Дополнения к драме «Энума элиш» с «Интермедией», общий объем которых составляет 43 страницы, что в четыре раза превышает объем восстановленного текста драмы.

«Ташкентский период» сыграл важную роль в жизни и творчестве Ахматовой. Здесь она познала новый мир, увидела красивую и пышную природу, доброту и заботу местных жителей, вела дружбу с местными поэтами.

Свое искреннее признание и благодарность городу и его людям поэтесса выражает словами:

Теперь я всех благодарю,
Рахмат и Хайер говорю
И вам машу платком.
Рахмат, Айбек, Рахмат, Чусты,
Рахмат, Тошкент! – прости, прости,
Мой тихий древний дом. (1, 2, 47)

Литература

1. А.Ахматова. Сочинения в двух томах. М.: «Правда», 1990
2. С.Г.Асадуллаев На рубеже веков и тысячелетий. Баку: «Нурлан», 2004
3. Вяч.Иванов. Беседы с Анной Ахматовой // «Воспоминания». М.: «Советский писатель», 1991

Xülasə

A.Axmatovanın yaradıcılığında “Daşkənd dövrü”

Məqələdə Anna Axmatovanın yaradıcılığındakı “Daşkənd dövrü” araşdırılır. Bu dövr çox məhsuldar sayılır. Daşkənddə olduğu illərdə Axmatova çoxlu sayda kiçik və böyük əsərlər yaratmışdır.

A.Axmatovanın “Daşkənd dövrünün” şeirlərində vətəndaş və vətənpərvərlik motivləri gücləndi, tematik əhatəsi genişləndi və fəlsəfi məzmunu dərinləşdi. Daşkənd və

Şərq Axmatovanın poeziyasına girdi, yeni mövzular və yeni məzmun verdi. Ancaq təəssüf ki, şairin yaradıcılığındakı bu dövr hələ də tam araşdırılmayıb.

Məqalədə Şərq mövzusunda yazılmış əsərlər tədqiqat obyektinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Axmatovanın həyatı və yaradıcılığı Şərqlə tək-cə Daşkəndə evakuasiya ilə əlaqələndirilməmişdi, baxmayaraq ki, bu dövr onun Şərq mövzusunun mənimsəməsinin son nöqtəsi idi.

Tədqiqatda lirik əsərlərdən əlavə Axmatovanın Daşkənddə yazılmış “Enuma eliş” orijinal dramı təhlil edilir.

Açar sözlər: şeir, Şərq, Daşkənd, evakuasiya, drama

Summary

“Tashkent period” in the creation of A.Akhmatova

The article investigates “the Tashkent period” in the creation of Anna Akhmatova. This period is considered productive. A. Akhmatova created a lot of small and large works during her staying in Tashkent.

In Akhmatova poems of the “Tashkent period” the civil and patriotic motives intensified, the thematic range expanded and their philosophical content deepened. Tashkent and the East entered the poetry of Akhmatova gave new themes and new content. But unfortunately this period of the poet’s work remains poorly studied.

In the article, the object of research is the work which was written on the oriental theme. It should be noted that the life and work of Akhmatova were associated with the East not only because of the evacuation to Tashkent, although this period is the culmination of her mastering the theme of the East.

In addition to lyric works the study investigates the drama “Enuma elish” which was written by Akhmatova in Tashkent.

Key words: poetry, East, Tashkent, evacuation, drama

Rəyçi: Dos. R.H.Bağirov

Nəzakət HÜSEYN QIZI*

h_nezaket@yahoo.com

Ədəbi əlaqələrin yaranmasında bədii tərcümənin rolu:

Nəcəf bəy Vəzirovun iqtibasları əsasında

(Ağa Kərim xan Ərdəbili)

“Tərcüməçinin zəhməti dünyanı bir vahiddə
birləşdirən ən vacib və şərəfli işlərdən biri olmuş
və olaraq da qalır”

Höte

Bədii tərcümə ədəbi əlaqələrin yaranmasına və inkişafına xidmət etməklə yanaşı, dünya mədəniyyətinin inteqrasiyasında da əhəmiyyəti rol oynamışdır.

Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixi ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədimdir, təcrübəsi zəngin və çoxcəhətlidir. N.Vəzirov ədəbi-bədii fəaliyyətində zəngin, milli, bədii tərcümə ənənələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Ədib yaradıcılığında bədii tərcümənin iqtibas növündən səmərəli şəkildə yararlanmışdır. Bədii tərcümənin iqtibas forması N.Vəzirovun fəaliyyətində özünəməxsus yer tutur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli dramaturgiya və teatrın inkişaf tarixində N.Vəzirovun iqtibaslarının önəmli rolu danılmazdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, M.F.Axundov realist məktəbinin layiqli davamçılarından birincisi olan Nəcəf bəy Vəzirov, XIX əsrdə M.F.Axundovdan sonra dramaturgiya tarixində görkəmli ədəbi sima kimi tanınırdı.

XIX əsrin 70-ci illərində yaranan ictimai-tarixi vəziyyət, ölkədə demokratik və mütərəqqi ideyaların qüvvətlənməsi, maarifçilik hərəkatının genişlənməsi N.Vəzirov yaradıcılığında iz buraxmaya bilməzdi. Bir mütərəqqi ziyalı kimi o, xalqının mənafeyini düşünürdü. Yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan cəhəlin, ətalətin, geriliyin gətirdiyi bəlaları əsərlərində göstərməklə, onları maarifləndirməyə çalışırdı. Dramaturq şox gözəl anlayırdı ki, insanları maarifləndirmənin ən mütərəqqi yolu teatr idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi gedişatın çox ziddiyyətli mərhələsini yaşayırdı. Kapitalist münasibətlərinin formalaşması və eyni zamanda mülkədar-feodal sisteminin hələ də güclü şəkildə özünü qoruyub saxlaması maarifçi

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, dosent.

dramaturqu düşündürürdü. Tarixin bu təlatümlü dövənlərini təhlil süzgəcindən keçirmək və münasibətləri ayırd etməklə teatr üçün yeni-yeni səhnə əsərləri yaratmaq lazım gəlirdi. Bunun üçün isə zaman gözləmədi. İnsanların bu təlatüm selində itib-batmaması üçün maariflənməsi mütləq idi. XX əsrin əvvəllərində teatr mədəni həyatın real amili olaraq, səhnəyə əsər istəyirdi. Məhz bu dövrdə tərcümə, iqtibas çoxluğunun yaranması ehtiyacdən irəli gəlirdi.

Dramaturgiya və teatrın vəziyyətinə, zamanın tələbinə görə N.Vəzirov tərcüməyə, iqtibasa müraciət edərək, bu boşluğu doldurmağa çalışırdı. Buradan belə qənaət yaranır ki, N.Vəzirov yaradıcılığında tərcüməçilik fəaliyyəti heç də təsadüfi xarakter daşımır, onun iqtibasları ədəbi inkişafın müəyyən mərhələsini öyrənmək üçün dəyərli materiallardır.

N.Vəzirovun iqtibas yaradıcılığını təhlil etməzdən əvvəl "iqtibas" məfhumu haqqında slovak nəzəriyyəçisi Dioniz Dyurişinin fikrinə dayanaraq, qısaca məlumat verək: "Orijinala müxtəlif cür yanaşma ədəbiyyat və nəzəriyyəni müqayisəli öyrənən mütəxəsislərin tədqiqat obyektidir. Ədəbi-tarixi təcrübə göstərir ki, idrakın əməli forması iqtibasdır. İqtibas tərcümənin əsasını təşkil edir. Tərcümə mövqeyindən baxdıqda iqtibas orijinalın özünəməxsus ideya-estetik konsepsiyasını dəyişdirir." (4. s.168). Bunun nəticəsində orijinalın xüsusiyyətləri ilə tərcüməçinin təsəvvürləri əsasında əsər yaranır.

Dyurişinin bu fikri bir az mübahisə yaradır. Onun fikrincə tərcümə mövqeyindən baxdıqda iqtibas orijinalın özünəməxsus ideya-estetik konsepsiyasını dəyişdirir. Amma bütün iqtibaslar üçün orijinala xaş ideya-estetik konsepsiyayı dəyişmək halı xarakterik deyil. N.Vəzirovun Molyerin "Xəsis"indən iqtibas etdiyi "Ağa Kərim xan Ərdəbili" komediyasının ideya-estetik konsepsiyası eynilik təşkil edir. Hər ikisindəki gülüş eyni məqsədə xidmət edir, hadisələr eyni xətt üzrə inkişaf edir.

Dyurişin bu əsərində müəllifin iqtibas edərəkən orijinala münasibətindən, iqtibasın dərəcə və xarakterindən də söz açmışdı. Onun fikrincə: "Müəllifin orijinala, dövrünün ədəbi ənənələrinə münasibətindən asılı olaraq, iqtibasın dərəcəsi və xarakteri müxtəlif ola bilər. Əgər söhbət uzaq tarixi dövrdə yazılmış əsərdən gedirsə, onun janr-stilindən, mühitindən asılı olaraq iqtibasın dərəcəsi və xarakterini müəyyənləşdirmək olar" (4. s.169) İqtibas edilən əsər yerli ədəbi zövqə uyğunlaşdırıla bilər, surətlər dəyişdirilə bilər.

Həm də iqtibas tərcüməyə görə daha mütərəqqi mövqeyə malikdir. Belə ki, yazıçı əsəri tərcümə edib, səhnəyə qoyursa, həmin əsərdə cərəyan edən hadisələri, ictimai bəlaları tamaşaçı məhz o ölkə və xalqa aid bir hal kimi qəbul edəcək, "ona" güləcək və nəticədə maarifləndirmə istiqamətində uğur əldə olunmayacaq. Lakin iqtibasın tərcümədən fərqli məziyyətləri bu funksiyayı yerinə yetirmək işində uğurlu seçimdir. Çünki dramaturq iqtibas

edərkən orijinalda olan hadisələri, surətləri, ümumiyyətlə, ən xırda detalları milliləşdirərək, yerli koloritlə zənginləşdirib tamaşaçısına çatdırır. Bu cür əsərlərin səhnədə qoyuluşu zamanı tamaşaçı onu özününkü kimi mənimsəyir və orada təsvir edilən bütün mənfi halların, ictimai bəlalərin, çirkinliklərin məhz onun öz ölkəsində, yaşadığı mühütdə baş verdiyini anlayıb, həmin hallara müəyyən, konkret münasibət ifadə edir.

Maarifçi realist dramaturq olan N. Vəzirov da özünün səhnə fəaliyyəti zamanı bu cür xüsusiyyətlərə malik əsərlərə qarşı yaranan qıtlığın yerini iqtibas ilə doldurmağa çalışırdı. Tədqiqatçı alim Bəxtiyar Məmmədzaadənin bu barədə fikri maraq doğurur: N. Vəzirov dramaturq-tərcüməçi fəaliyyətində niyə, nəyi, necə tərcümə etmək üzərində ciddi düşünmüş, milli teatrın ehtiyaclarını düzgün duymuş, zamanına görə dürüst tərcüməni deyil, iqtibası münasib saymışdır. (3. s.22).

N.Vəzirov "Ağa Kərim bəy Ərdəbili" komediyasını 1902-ci ildə fransız yazıçısı J.B.Molyerin "Xəsis" (1622) pyesindən iqtibas etmişdir. Tədqiqat əsərlərində bu komediyanın iqtibas və ya orijinal olması, yaranma tarixi ilə bağlı müqayisəli məqamlar çoxdur. Bu müqayisələrə nöqtə qoyacaq bir əsər kimi teatrşünas Qulam Məmmədlinin tərtib etdiyi "Azərbaycan teatrının salnaməsi" kitabında bu komediyanın səhnəyə qoyulması ilə əlaqədar olan afişaların mətni yer almışdır. Həmin mətnə diqqət edək: **"1902-ci il 25 oktyabr , Bakı Şəhər Teatrı, Tələbələr, N.Vəzirov, - "Ağa Kərim xan Ərdəbili" /Molyerdən təbdil/ Hacı Kərim xan – Mirzə Ağa Əliyev".** (2. s. 93)

Əsərin ilk dəfə 1902-ci il oktyabr ayında səhnəyə qoyulmasını nəzərə alaraq, iqtibas tarixini də həmin il kimi qeyd etmək olar. Sənətşünas alim Ə.Əliyevanın təbirincə desək, XX əsrin əvvəlində milli pyes çox az idi. İki-üç dramaturq teatrın repertuarını təmin edə bilmirdi. Ona görə də teatr repertuarındakı bu boşluğu təcili doldurmaq üçün tərcümə lazım idi. Vəzirov tərcümə üçün "xəsislik" mövzunu seçdi.(1.s.60) Düzdür, "xəsislik" mövzusunda əsər artıq Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdu. Bu əsər görkəmli dramaturq M.F.Axundovun yazdığı, "Sərgüzəşti-mərđi-xəsis" /Hacı Qara/ (1852) komediyası idi ki, Azərbaycan teatrı 1873-cü ildə bu əsərə müraciət etmişdi. Tamaşanı hazırlayanlardan biri elə N.Vəzirov idi. Lakin xəsisliyin necə bir iyrenc bəla olduğunu başa düşən N.Vəzirov bu mövzuya bir daha qayıtmağı lazım bilib. Bu barədə tədqiqatçı K.Məmmədovun fikri mülahizələrimizi əsaslandırmağa yardım edir. Onun fikrincə: "...Maarifçi-demokrat Vəzirova görə Hacı Qaraya bənzər başqa bir tip ilə də xalqı tanış etmək, xəsisliyin qəbahət iş olduğuna onu bir daha güldürmək vacib idi" (6. s.190).

XIX əsrdə Hacı Qaranı səhnəyə gətirən, bir az sonra Hacı Qənbəri yaradan və səhnəyə yola salan N.Vəzirov XX əsrə qədəm qoyan Bakıda pul və insan probleminin

yeni cəhətlərini görür, müşahidə edir və düşünürdü. Məsələ lap aktuallaşmışdı. Dramaturq “Xəsis”də probleminin əxlaq kimi çox zəruri tərəfini açmağa material tapmış, zəngin bədii imkan görmüşdü. Müəllif bu əsəri vasitəsilə yaşadığı dövrdə xəsisliyin necə bir ictimai bəla olduğunu təsvir etmək istəmişdir. O, xəsisliyə xas bütün mənfi cəhətləri Ağa Kərim xan surətində ifadə etməyə çalışmışdır. N.Vəzirov bu iqtibasında nəinki xəsisliyi, eyni zamanda Azərbaycan mühiti üçün xarakterik olmayan əxlaq və məişət pozğunluğunu da tənqid etmişdir. Bütün bu hallar Molyerin “Xəsis” əsərində cərəyan etsə də, müəllif həmin halları milliləşdirərək öz oxucusunun və tamaşaçısının başa düşdüyü səviyyədə qələmə alıb, səhnələşdirmişdir. Məlum əsər iqtibas yolu ilə yeni mühitdə yeni rəng və mənə qazanmışdır.

N. Vəzirovun xəsisini çox maraqlı cəhətləri ilə fərqlənən tipdir. Ağa Kərim xan Qarapaqon deyil, Hacı Qara, Hacı Qəmbər də deyil. XX əsrin əvvəllərində kapitalistləşən Bakıda Ağa Kərim xan xüsusi xəsis tipidir., “ölü kapitalın, gizli sərvətin yiyəsidir”. O, insanlıq ölçüləri ilə yanaşıldıqda qəbul edilməzdir. Bu öz yerində və əsas məsələdir. Amma kapitalistləşən Bakının işbazı, birja alverçisi, burjuası, hətta əxlaqı naqis olanlar onu adam sayardımı? Ağa Kərim xan “pislər” üçün də pisdır, kapitalı öldürməyi ilə, etaləti ilə. Məsələn, iş qurmaq üçün əlində mayası olmamasından şikayət edən Aslan bəyin (“Pəhləvani-zəmanə”) kapitalı evində çürüdən Ağa Kərim xana necə qiymət verəcəyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. Başqa sözlə, XX əsrin əvvəllərinin Bakısı üçün Ağa Kərim xan yeni cəhətlər qazanmış, yeni tərəfləri ilə görünən tipdir.

N.Vəzirov bu əsəri iqtibas edərkən Azərbaycan həyatına xas olmayan bəzi cəhətləri dəyişmiş və ya tamamilə ixtisar edərək, komediyanı milli zəminə uyğunlaşdırıb bilməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu barədə tədqiqatçı Ə.Sultanlının bir fikri mübahisə doğurur. O, qeyd edir ki: ” Məzhəkə (“Ağa Kərim xan Ərdəbili” – N.H) fransız dramaturqu Molyerin “Xəsis” əsərindən iqtibasdır. İştirak edənlərin adından, hadisələrin vaxtı olduğu məkandan əlavə, Vəzirov əsərini milli kolorit cəhətindən qüvvətləndirmək məqsədilə süjetə bəzi ünsürlər də daxil etmiş, lakin müvəffəq ola bilməmişdir. O, müvzunun bəzi yerlərini Azərbaycan həyatına uyğunlaşdırıb bilmədiyinə görə həmin yerləri ixtisar etmişdir ki, bu ixtisarlarda əsəri nəinki yaxşılaşdırmamış, əksinə şikəst hala salmışdır...” (5.s.345)

Mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək üçün konkret faktlara müraciət edək:

1. Vəzirovun içki növündə dəyişiklik etməsi. Əgər müəllif xəsis surətində tək cəhət bəy, xan və s. bu kimi rütbələrə malik bir şəxsi təsvir etsəydi, bu dəyişikliyə bəlkə də ehtiyac qalmazdı. Diqqət etsək, görürük ki, Kərim “xan” rütbəsi ilə yanaşı “Ağa” təxəllüsü

də daşıyır. Bu “Ağa” rütbə deyil, mömin müsəlmanların, əsasən də, müqəddəs sülalənin davamçıları sayılan “seyyid”lərin daşdığı tituldur. “Ağa” sözü addan əvvəl yazılsa titul, addan sonra gələrsə rütbə sayılır. Demək, Kərim xan eyni zamanda mömin müsəlman olan “ağa”dır. Öna görə də müəllif tərəfindən bu dəyişikliyin edilməsi, yəni, **şərabın şərbətlə əvəz edilməsi** çox uğurlu iqtibasdır. Müqəddəs “ağa” titulu daşıyan bir şəxsin (hətta o şəxs hərəkətləri ilə bu titula layiq olmasa belə) şərabla təsvir edilməsi nəinki, maarifləndirmə funksiyası daşımaz, əksinə, nifrət yaradardı.

2. N.Vəzirov niyə Qarapaqonun **sələmçiliyini** Ağa Kərim xan surətində verməmişdir? Bunu onunla əlaqələndirmək olar ki:

- Vəzirov xəsisliyin daha ifrat dərəcəsini yaratmaq istəmişdi.
- Vəzirovun “xəsis” **iki səbəbdən** sələmçilik etməzdi. **Birincisi** o, pulunun olmasından kimsənin xəbər tutmasını istəmirdi: Onun fikrincə: “...böyük pul saxlamaq çox çətindi. Bilmirsən harada gizlədəsən. Sandığa qoyub, evdə saxlarsan, olur göz qabağında... Yerdə basdırarsan, onu da gərək elə edəsən ki, görən olmasın...Bu çox çətindir...” (7. s.296) **İkincisi** isə o, müsəlman idi. İslamda sələmçilik günah sayılır və ona görə də bu ixtisar yerində və uğurlu iqtibasdır. Tamaşaçısını xəsisliyin ifrat dərəcəsinə güldürməklə maarifləndirməyə çalışan müəllif, heç zaman müqəddəs hesab etdikləri mənəvi dəyərlərə, İslami qanunlara toxunmaqla onları itirmək istəməzdi.

3. N.Vəzirovun **mebeli ixtisar** etməsi. XX əsrin əvvəllərində bu əşyalar azərbaycanlı ailəsi üçün o qədər də dəbdə deyildi. Düzdür, az-az mülkədar təbəqəsinə mənsub olan ailələr evlərini Avropa qaydasınca, mebellə bəzəyirdilər. Amma N.Vəzirovun xəsisliyi bir halda ki, qızının, oğlunun geyiminə “artıq parça” sərf etdiklərinə görə deyilir, onun firincə, qız xeylağı başına bir torba da salıb dolana bilər, oğlan da düymə yerinə tumanbağından da istifadə edə bilər. Geyim üçün zəruri olan şeyləri artıq sayan bir xəsisin “lazımsız əşya” bildiyi mebelə pul verib, evnə doldurmasına inanmaq olarmı? Həm də mebeli ixtisar etməklə, nöqərlərin sayında da ixtisar baş verir ki, bu da başa düşüləndi. Mebel yoxdursa, niyə mebel xidmətçisini və ya şərab yoxdursa niyə şərabçı saxlamalıdır ki? Bunları ixtisar etməklə müəllif öz xəsisini daha güclü işləməyə, həm də yerli şəraitə uyğun verməyə nail olmuşdur.

4. Molyerin əsərində danışirlar ki, Qarapaqon bir parça ət oğurlayan pişiyini məhkəməyə çəkdirib, bir gecə öz atının arpasını oğurladığı zaman tutulub. O, öz nöqərləri üçün xüsusi təqvim sifariş verib ki, bu da nöqərlərinin tez-tez pəhriz etməsi üçündür. Əgər Vəzirov bu faktları öz əsərində saxlasa idi, bu onun realizm prinsiplərinə uyğun gəlməzdi. Azərbaycan həyatına xas olmayan bu cəhətləri saxlamaqla, əsəri inandırıcılıqdan,

həyatilikdən uzaq salmış olardı ki, bu da realizm prinsiplərini ilə bir araya sığmazdı. Ağa Kərim xan azərbaycanlı olduğu üçün onun haqqında belə bir lətifəvari söhbətə ehtiyac duyulmur. Həmin söhbətdə nəzər-diqqəti cəlb edən təqvim məsələsi də yəqin ki, xristian həyatına mənsub olduğu üçün öz əsərinə daxil etməmişdir. Belə ki, xristian aləmində müxtəlif pəhriz günləri var ki, bu da onların dini etiqlatları ilə bağılı olan bir haldır. Məsələn: xristianlarda 18 fevral - ətsiz yeməklər, 25 fevral – pendirsiz yeməklər, 15 – aprel “pasxa” günü və s. kimi qeyd edirlər. Bu günlərdə müxtəlif pəhrizlər edirlər ki, bunlar da Azərbaycan həyatına xas olmadığı üçün müəllif tərəfindən ixtisar edilmişdir.

5. N.Vəzirov Molyerdən fərqli olaraq, əsərin **həcmi**nə azaltmışdır. Bunu da ixtisarlar yolu ilə etmişdir. Molyerin “Xəsis”i 5 pərdə 45 şəkildən ibarət olduğu halda, N.Vəzirov hadisələri çox məharətlə 4 məclisdə yerləşdirmişdir. Bu ixtisarların çoxu şəkillərin hesabınadır. Məs: hər iki əsərin 3-cü pərdəsində hadisələr eynilə cərəyan edir. Molyer həmin pərdəni 15 səhnəyə böldüyü halda, N.Vəzirov öz əsərində pərdədaxili bölgü aparmamış və o, səhnələri ləğv edərək, heç nəyi əksildib- artırmadan bir pərdədə vermişdir.

6. N.Vəzirovun daha bir ixtisarı maariçilik nöqtəyindən nəzərindən tərbiyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Molyer ata ilə oğulu, yəni, Qarapaqon ilə Kleantı Marinaya görə 3 pərdə, 5 səhnədə /I pərdənin V səhnəsində, II pərdənin III səhnəsində, IV pərdənin III-IV-V səhnələrində / qarşılaşdırır. Bu səhnələrdə qarşılaşma zamanı ata ilə oğul arasındakı münasibət çox kəskinləşir. N.Vəzirov isə bu məsələnin həllində ata ilə oğulu, yəni, Ağa Kərim xan ilə İskəndəri 2 pərdədə görüşdürür. I və III pərdədə. Vəzirov məsələnin əsas məğzini saxlayaraq, bu qarşılaşma səhnələrində dəyişikliklər və ixtisarlar etmişdir ki, bu da məqsədəuyğun sayıla bilər. Məsələn: Vəzirov Molyerin vəziyyəti kəskinləşdirdiyi həmin səhnələri tamamilə ixtisar edərək, özünün yaratdığı həmin qarşılaşdırma səhnələrində oğulun ataya cavablarını xeyli yumşaltmış və Azərbaycan əxlaq normaları daxilində məsələnin həllinə çalışmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, demək lazımdır ki, bu ixtisarlar nəinki əsərin zəif çıxmasına, hətta onun milli zəminlə uyğunlaşmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə olaraq demək olar ki, N.Vəzirovun yaradıcılığında iqtibas tipli tərcümə zamanın zəruri ehtiyacından yaranıb. İqtibasları bədilik cəhətdən heç də müəllifin orijinal əsərlərindən geri qalmır. N.Vəzirov üslubuna xas cəhətlər orijinal əsərlərində olduğu kimi, iqtibaslarında da qabarıq nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT

1. А. Алиева. Н.Везиров и Азербайджанский театр. Азербайджанское Государственное издательство, Баку, 1967.
2. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1850-1920), Azərnəşr, Bakı, 1975. /Tərtibçi: Qulam Məmmədli/
3. Bəxtiyar Məmmədzadə. Realist yazıçı, dramaturq. "Kitablar aləmində" jurnalı, Bakı. 1984
4. Диониз Дюришин. Теория сравнительного изучения литературы. Москва, «Прогрес», 1979.
5. Əli Sultanlı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. AMEA nəşriyyatı, Bakı, 1960
6. Kamran Məmmədov. N.Vəzirov. AMEA nəşriyyatı, Bakı, 1963.
7. Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərləri. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1977

XÜLASƏ

Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixi ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədimdir, təcrübəsi zəngin və çoxcəhətlidir. N.Vəzirovun ədəbi-bədii fəaliyyətində zəngin, milli, bədii tərcümə ənənələri yaradıcı şəkildə davam etdirilmişdir. Ədib bədii tərcümə sahəsində səmərəli və faydalı iş görmüşdür. Bədii tərcümənin iqtibas forması N.Vəzirovun fəaliyyətində özünəməxsus yer tutur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli dramaturgiya və teatrın inkişaf tarixində N.Vəzirovun iqtibaslarının önəmli rolu danılmazdır.

Bu məqalədə bədii tərcümənin iqtibas formasının N.Vəzirov yaradıcılığındakı əhəmiyyəti ədəbi nümunələrə dayanılmaqla təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, iqtibas, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, N.Vəzirov.

РЕЗЮМЕ

Назакет ГУСЕЙНОВА

Роль художественного перевода в создании литературных связей: на основе заимствований Наджафбека Везирова

Художественный перевод имеет древнюю традицию, богатый опыт и многоцелевую направленность в истории азербайджанской литературы. Н.Везилов в своей литературно-художественной деятельности творчески продолжил эти богатые национальные традиции. В переводческой сфере литератор провел плодотворную и очень полезную работу. Форма художественного переводного заимствования занимает своеобразное место и имеет особое значение в деятельности Н.Везирова. Неоспорима ведущая роль заимствований Н.Везирова в истории развития национальной драматургии и театра.

В данной статье исследуются формы художественных переводных заимствований в творчестве Н.Везирова, анализируется их значение на литературных примерах.

Ключевые слова: литературные связи, художественный перевод, заимствование, история азербайджанской литературы, Н.Везилов.

SUMMARY

Nazaket Huseynova

The role of literary translation in creating literary connections: based on the Najafbek Vezirov's borrowings

Literary translation has an ancient tradition, rich experience and multipurpose direction in the history of Azerbaijani literature. N.Vezirov creatively continued these rich national traditions in his literary-art activity. In the field of translation, the writer has done fruitful and very useful work. The literary translation form of borrowing occupies a peculiar place and has particular importance in the N.Vezirov's activities. The leading role of N. Vezirov's borrowings in the history of the development of national drama and theater is undeniable.

This article examines the forms of artistic translation borrowings in the literary works of N.Vezirov, analyzes their meaning on the literary examples.

Keywords: literary relations, belletristic translation, borrowing, history of the Azerbaijani literature, N.Vazirov.

Rəyçi: professor Vaqif Sultanlı

Nigar ƏHMƏDOVA*

Təranə AĞAMALIYEVA*

BƏDİİ TƏRCÜMƏ XALQLAR ARASI İNTEQRASIYANIN MÜHÜM VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Dünya dillərinə nəzər saldıqda onların hər birinin leksik sistemində digər dillərdən keçən sözlərə və ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Buna səbəb zamanla dillər arasında bu və ya digər formada inteqrasiyanın olmasıdır. Dillər arasında inteqrasiyanın mövcud olması xalqlar arasında da inteqrasiyanın yaranmasına səbəb olur. Dillər arasında əlaqələrinin yaranmasından bəhs edərkən buna səbəb olan amilləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) Dövlətlər arasında mövcud olan qonşuluq münasibətləri hər iki dilə aid sözlərin qarşılıqlı olaraq bir-birinin leksik sistemində daxil olmasına imkan verməklə yanaşı xalqları da bir-birinə yaxınlaşdırır, mövcud əlaqələrin daha genişlənməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, Azərbaycanın Rusiya və İranla olan qonşuluq münasibətləri həmin dillərə aid sözlərin dilimizdə tez-tez rast gəlməsinə səbəb olur. Eləcə də Azərbaycan dilinə məxsus sözlərə də həmin dillərdə rast gələ bilərik.

2) Dillər arasında əlaqələrin ikinci tipinə işğalçılıq faktorlarını aid edə bilərik ki, ərəb işğalının nəticəsində təkcə xalqlar arasında deyil, dillər arasında əlaqələr yaranmış ərəb dilinə məxsus xeyli sayda sözlər dilimizə daxil olmuşdur.

3) Qloballaşma şəraitində dillər arasında əlaqələrin qurulması elmin və texnologiyanın inkişafından asılıdır və nəticədə xalqlar arasında da ədəbi və bədii əlaqələr yaranır.

4) Dillər arasında inteqrasiyanın yaranması və xalqlar arasında mövcud əlaqənin daha da möhkəmlənməsi və ya yaranmasında bədii tərcümənin də xüsusi rolu vardır.

Bədii tərcümə nədir və o xalqlararası inteqrasiyanın yaranmasında nə üçün mühüm hesab olunur? Əslində bədii tərcümə bir yaradıcılıq növü hesab olunur. Bədii tərcümə dedikdə bir dildə olan əsərin digər bir dildə özünü təcəssüm etdirməsidir. Bədii tərcümə prosesi çox mürəkkəb bir prosesdir və tərcüməçidən hərtərəfli inkişaf və zəngin biliklərə sahib olmağı tələb edir. "Bədii tərcümə - ədəbi yaradıcılıq növü, bir dildə olan

* Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL, elmi işçi.BDU

* Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL, f.ü.f.d., kiçik elmi işçi.BDU

əsrin başqa dildə təcəssümü. Bədii tərcümə tərcümə olunan əsrin obrazlar düzümünü başqa dilin ifadə vasitələri ilə ekvivalent ifadə etmək kimi mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir” (1). Deməli, bədii tərcümə prosesi ilə məşğul olan şəxs hər iki dili səliss bilməli, eyni zamanda hər iki xalqın bədii təfəkkürünə yaxından bələd olmalıdır ki, müəyyən ifadələrin düzgün qarşılığını tapa bilsin. Tərcüməçi təmsil etdiyi xalqın milli mədəniyyətini, dünəgörüşünü, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini də dərindən bilməli, eyni zamanda tərcümə etdiyi bədii əsrin nümayəndələrinin də milli, mənəvi dünyası ilə yaxından əlaqəsi olmalıdır.

Tərcümə prosesi xalqları bir-birinə bağlayan onlar arasında sıx əlaqələrin formalaşdırılmasına xidmət edən faktorlardan biridir. Ş.Nağıyeva tərcümə prosesini xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin formalaşdırılmasının başlıca faktorlarından hesab edərək qeyd edir ki, “paradoksal hal olsa da, lakin bu da bir həqiqətdir ki, hər bir xalq öz varlığını, özümlülüyünü yalnız başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrdə, qarşılıqlı mədəni təsirlərin fonunda və kontekstində təsdiq edir. Xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması tərcümədir” (2, s. 10). Deməli, tərcümə işinin çətinliyi olduğu kimi böyük önəmi də vardır ki, bu da xalqın öz milli varlığını dərk etməsi ilə bağlıdır.

Dünyada mövcud olan xalqlar bəşəriyyətə, dünyada gedən sosial, siyasi və ədəbi proseslərə müxtəlif münasibət bəsləyirlər və tərcümə prosesi imkan verir ki, biz həmin münasibətlərlə yaxından tanış olaq. T.Babanlı tərcümə prosesinin əhəmiyyətinə toxunarkən belə bir fikir irəli sürür ki, “hər bir xalqın bəşəriyyətə, keçmiş mədəniyyətə özünəməxsus münasibəti var. Müxtəlif ölkələrin, xalqların bir-birini tanıması, mədəniyyəti, adətənənələri, əxlaq prinsipləri, ailə münasibətləri ilə yaxından tanış olmasında ədəbiyyatın rolu böyükdür. Ədəbi nümunələrin tərcümə olunaraq yayılması bu prosesin daha tez həyata keçməsində vacib şərtlərdəndir. Milli mədəniyyətin inkişafında tərcümənin rolu, onun orijinal yaradıcılıqla, xalqın ədəbi dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi qanunauyğunluqlara tabedir. Məhz tərcümə sayəsində dünya xalqları qiyabi də olsa, ünsiyyət imkanı əldə edir” (3, s. 102). Şübhəsiz ki, tərcümə əsərini oxuyan hər bir insan istər yaşlı nəslin, istərsə də gənc nümayəndəsi olsun onların hər birinin mütaliə dairəsi genişlənir, onlarda zəngin dünyagörüşü formalaşır. Dünya ədəbiyyatının nümunələri ilə tanışlığın xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında, xüsusən də gənc nəslin bədii təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynadığını qeyd edən F.Əsgərli yazır ki, “Mələmdür ki, digər dünya xalqlarının ədəbiyyatı kimi Azərbaycan ədəbiyyatı da qarşılıqlı ədəbi əlaqələr nəticəsində inkişaf edib formalaşmış, uşaq və gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə, onların daxili aləminin zənginləşməsinə və müasir şəxsiyyət kimi

formalaşmasına xidmət etmişdir. Buna görə də, uşaq və gənclərin bədii təfəkkür inkişafını və mütaliə dairəsini artıran dünya ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsi bir zəruri ədəbi proses kimi bu gün də diqqət mərkəzində olmalıdır” (4, s. 5).

Azərbaycanda bədii tərcümə işinin əsası XIX əsrdə qoyulmuş və bundan sonra bu sahədə işlər xeyli davam etmişdir. Amma bu o demək deyildir ki, buna kimi dünya xalqlarında Azərbaycan ədəbiyyatına, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında dünya ədəbiyyatına maraq olmamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə tarixinə nəzər salsaq görərik ki, hələ XVII əsrdə Qərbi Avropa xalqlarının Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi marağı olmuş, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada geniş şəkildə öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda digər əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır. “İngilis ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümələr XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. İlk dəfə H.Vəzirov Şekspirin “Otello” faciəsini 1892-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və 1904-cü ildə onu Şuşada tamaşaya qoymuşdur. Bu, Şekspir yaradıcılığından, eləcə də ingilis ədəbiyyatından ilk tərcümə əsəri kimi diqqəti cəlb edir”, eləcə də ingilis ədəbiyyatından ilk tərcümə əsəri kimi diqqəti cəlb edir” (5, s. 46)

Deyilən fikirlərə əsaslanaraq bədii tərcümə işinin tarixini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- 1) Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranması;
- 2) XIX əsrin dördüncü onilliyində bədii tərcümənin əsasının qoyulması;
- 3) XX əsrin 20-30-cu illərində bədii tərcümənin yeni istiqamət götürməsi;
- 4) İkinci Dünya müharibəsindən sonra tərcümə işinin intensivləşməsi;
- 5) Müstəqillik illərində bədii tərcümə prosesinin təkiləşdirilməsi.

Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranmasını tədqiqatçılar, əsasən, XIV əsrə aid edirlər. “Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranma tarixini, əsasən, XIV əsrə aid etmək mümkündür. Lakin bu ədəbi proses yalnız Şərqi xalqları arasında ilkin olaraq inkişafa başlamış və təşəkkül dövrü keçirmişdir. Xüsusilə, qəzəl, qəsidə və digər şeir növlərinin tərcüməsinə geniş yer verilmişdir. Bu onu göstərir ki, Şərqi ədəbi mühitində də bu sahəyə biganə qalmamışlar” (4, s. 9).

Bədii tərcümə sənətinin yarandığı dövr yalnız Şərqi xalqlarının yaradıcılığını əhatə edir və bədii tərcümənin çərçivəsi Şərqi xalqları kontekstindən kənara çıxmırdı. XVI əsrdə görkəmli Azərbaycan şairi M.Füzuli fars şairi Əbdürrəhman Caminin “Hədisi-ərbəin” əsərini eyni adla Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

F.Ələsgərli bədii tərcümə sənətinin tarixindən bəhs edərkən yazır ki, “XIX əsrin dördüncü onilliyində (1834) bədii tərcümənin əsasını qoymuş, ensiklopedik biliyə malik olan görkəmli şair və yazıçı A.Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən yaradılmış Azərbaycan tərcümə məktəbi indiyə kimi xeyli inkişaf etmiş və zəngin təcrübə qazanmışdır. Sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət (1874-1918) milli tərcümə məktəbini daha da formalaşdırmış, A.Şaiq (1881-1959), M.Seyidzadə (1907-1976) və digər sənətkarlar isə bu sahənin geniş inkişafına çalışmışlar” (4, s. 6). Fikrimizcə, bədii tərcümə işinin XIX əsrdə meydana çıxması təsadüfi deyildir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı yaranmağa başlamış və dünya ədəbiyyatına, Avropa təhsilinə maraq sürətlənmişdir. Bunun da nəticəsində bədii tərcümə yaranmışdır. Həmin dövrdə, əsasən, rus xalqı ilə ədəbi əlaqələr daha çox olduğundan tərcümə işi də bu iki xalq arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu dövrdə diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri də yazıçının özünün yazdığı əsəri digər dilə tərcümə etməsidir. Bu baxımdan M.F.Axundzadə böyük xidmət göstərərək görkəmli rus şairi A.Puşkinin ölmünə həsr etdiyi “Puşkinin ölmünə Şərq poeması” əsərini Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir. Bununla yanaşı, dramaturqun komediyaları 1853-cü ildə Tiflisdə rus dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuş, daha sonra fars və digər Avropa xalqlarının dilinə tərcümə edilmişdir.

XX əsrin birinci yarısında da bədii tərcümə işinə böyük önəm verilmiş, görkəmli şair, dramaturq və yazıçılar tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşlar.

“Azərbaycanda elmi və ədəbi əsərlərin tərcümə tarixi çox qədimdir. Belə ki, min illər bundan əvvəl müxtəlif ölkələrdə yaranmış folklor nümunələrinin, mifologiyanın, klassik əsərlərin ayrı-ayrı motivlərinin bizim xalq arasında yayılması, folklorumuza, ədəbi, elmi və bədii fikrimizə sirayət etməsi bizim xalqın yaratdıqlarının isə onlara təsirində qarşılıqlı mədəni əlaqələrin, şifahi və yazılı tərcümələrin rolu böyük idi. Elə buna görə də ən qədim zamanlardan gözüaçıq, bilikli, ziyalı, adamlar başqa dillərdən, xüsusən qabaqcıl xalqların dillərindən elmi, ədəbi əsərlərin tərcüməsinə çox fikir vermişlər. 1930-cu illərdə Azərbaycanda tərcümə əsərlərinin artdığı, bədii tərcümə işinin inkişafı mərhələsi dövrü sayıla bilər. Bu dövrdə H.Cavid, S.Mümtaz, H.Zeynallı, B.Musayev və onlarca başqa görkəmli, ad-sanlı şair, elm xadimləri, tərcüməçilər yetişdirmişdi” (6). Adı çəkilən sənətkarların hər biri öz ruhlarına, düşüncələrinə, mənəvi dünyalarına uyğun gələn əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edirdilər. Bu dövrdə yazıb-yaradan görkəmli şairlərimizdən biri olan Ə.Cavad da dünya ədəbiyyatının ən gözəl incilərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. “1911-ci ildə Tolstoyun “İlyas və onun övrəti Şam Şimşəqi” adlı

hekayəsini tərcümə edərək “Səda” qəzetinin may və iyun nömrələrində çap etdirən Ə.Cavad elə həmin illərdən tərcüməçiliklə, tərcümə tarixi və tərcümə əsərlərilə maraqlanmış, imkan düşdükdə özü də bədii tərcümələr etməyə başlamışdı. Xüsusən, 30-cu illərdə dünya və rus ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə çevrilməsində Ə.Cavad xidmətləri böyükdür. Ə.Cavadın tərcüməsilə işıq üzü görmüş əsərləri nəzərdən keçirərkən, bunun şahidi olarıq. Bu siyahıda Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, A.S.Puşkinin “Kapitan qızı”, “Tunc atlı” əsərləri və xalq nağılları əsasında yazılmış “Qızıl xoruz”, “Padşahın ölmüş qızı və yeddi bahadır” nağılları, İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” romanı, F.Berezovskinin “Ana”, M.Qorkinin “Uşaqlıq” adı ilə “Mənim darülfünunlarım” əsərləri, T.Şevçenkonun “İşçi qadın” poemasını, “Kobzar”ı (M.Müşfiqlə birlikdə), A.S.Novikovun “Sualtı səfər” romanını, V.Şekspirin “Romeo və Culyetta”, “Otello” faciələrini, H.Kunutun “Aclıq”, B.Roninin “Od uğurunda mübarizə”, F.Rablenin “Qarqantua və Pantagruel” əsərini və s. daxil edə bilərik. Şair bu ədiblərin məşhur əsərlərini tərcümə etməklə ədəbiyyatımıza misilsiz xidmətlər göstərmişdir” (6). Görkəmli ədibin tərcümə əsərlərini tam şəkildə verməyimiz səbəbsiz deyildir, onun tərcümə əsərlərinə diqqət yetirdikdə onun aydın şəkildə rus və Avropa ədəbiyyatına bələd olduğunu, həmin xalqın düşüncə tərzi ilə yaxından tanış olduğunu görə bilərik.

İngilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dramaturq V.Şekspirin əsərləri müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. E.Rəhimli V.Şekspirin məşhur Hamlet faciəsinin 81 ildə 4 dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyini qeyd etmiş və onun əsərlərinin tərcüməsinin Azərbaycan bədii tərcümə tarixinin mühüm amillərindən hesab etmişdir. “Dahi sənətkarın ölməz “Hamlet” faciəsi Azərbaycan dilinə 81 il ərzində dörd dəfə tərcümə olunmuşdur (Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (1906), Cəfər Cabbarlı (1926), Tələt Əyyubov (1957), Sabir Mustafa (1981)” (7, s. 92). Deməli, görkəmli dramaturqun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi hər iki xalq arasında ədəbi əlaqələrdən xəbər verir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bədii tərcümə sahəsində mühüm irəliləyişlər baş verməyə başladı ki, bu da xalqlararası əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlı idi. Uzun müddət bir-biri ilə sıx əlaqəsi olmayan xalqlar artıq mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr qurmağa başlayırdı ki, nəticədə, bədii tərcümə də inkişaf etməyə başladı.

Mütəqillik illərində də bədii tərcümə sahəsində xeyli müsbət addımlar atılmış dünyanın bir çox xalqları ilə birbaşa əlaqələrimizin qurulması tərcümə sahəsində də irəliləyişə səbəb olmuşdur.

M.Sofiyeva müstəqillik illərində bədii tərcümədən bəhs edərkən onun iki istiqamətdə inkişaf etdiyini bildirir. “Tərcümə prosesi ölkəmizdə cari ildə iki istiqamədə inkişaf etmişdir.

1. Orijinaldan edilən tərcümələr;
2. İkinci dil vasitəsilə edilən tərcümələr.

Bu il də ikinci dildən tərcümə məsələsi aktualıq təşkil edir. Əsərlərin əksəriyyəti rus, bəzən isə türk dili vasitəsi ilə həllini tapır. Bədii tərcümələrin bəzən yeni olmaması, hətta bəzilərinin sovet dövründə ingilis, fransız, alman və rus ədəbiyyatlarından edilməsi və nəşri məsələsi bu il də aktualdır” (8). Qeyd edək ki, ikinci dil vasitəsilə tərcümə işi həmişə aktualdır, ancaq bu orijinal dildən edilən tərcümələrin yox səviyyəsində olması demək deyildir. M.Sofiya 2017-ci ildə Azərbaycanda tərcüməçilik işinin gedişindən bəhs edərkən həmin ildə, Avropa (ingilis, fransız, alman) eləcə də rus ədəbiyyatından bədii tərcümələrə üstünlük verildiyini qeyd edir. Bu ildə Azərbaycan ədəbiyyatının bədii nümunələri başqa dillərə tərcümə edilmişdir. “Cari ildə xalq yazıçısı Anarın əsərləri – “Dantenin yubileyi” və “Otel otağı” ingilis dilinə tərcümə edilmiş və iki cildə nəşr edilmiş, “Azerbaijan International” jurnalının təşəbbüsü ilə ABŞ-da təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Tərcüməçilər J.Qəribovaya, S.Seyidova və A.Hüseynova, tərtibçisi və redaktoru “Azerbaijan International” jurnalının baş redaktoru Betti Bleyerdir. Digər kitab ərəb dilində işıq üzü görmüşdür. Xalq şairi Vaqif Səmədoğlunun “Bir gün təbəssüm olmuşdum” kitabı Parisdə fransız, xalq yazıçısı Elçinin “Baş” romanı Moskvada rus, ikicildliyi Özbəkistanda özbək, Vaqif Sultanlının “Ölüm yuxusu” kitabı Özbəkistanda özbək (tərcümə R.Cabbarov), “Kor dünyən” (A Blind Tie. Selected Works) adlı kitabı ABŞ-da ingilis (tərcümə C.Abbasov, redaktoru M.Brannok), “İnsan dənizi” romanı Almaniyada alman (“Das Menschenmeer”) Fərid Hüseynin “Kəpənək dərəsi” (“Studying a butterfly”) kitabı Amerikada ingilis dillərində (tərcümə C.Yusifli, redaktor şair Gjeke Marinajdır) nəşr olunmuşdur” (8). Deməli, Azərbaycan və digər xalqlar arasında bədii tərcümə işi qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir və proses xalqlar arasında əlaqələrin və davamlı münasibətlərin formalaşmasını daha da sürətləndirir.

Göründüyü kimi, bədii tərcümə elə də asan məsələ deyildir və təbii ki, tərcüməçidən yüksək bilik və bacarıq tələb edilir. Bədii tərcümə prosesində diqqəti cəlb edən vacib məqamlar mənə və üslub məsələləridir ki, E.Rəhimli onları bədii tərcümə işinin əsası hesab edir. “Tərcümə zamanı orijinaldakı dil vasitələri tərcümə dilinin vasitələri ilə əvəzlənir və bu kortəbii deyil, şüurlu surətdə gedir. Yəni tərcümə dilində orijinaldakı elementləri həm mənə, həm də üslub baxımından tam əvəz edə biləcək vasitələrin

tapılması istiqamətində axtarışlar aparılır. Bədii əsər tərcüməsində həmin iki amilin vəhdəti tələb olunur. Məna fikir daşıyıcısıdırsa, üslub həmin mənanın estetik cəhətidir” (7, s. 94). Ona görə də tərcüməçi tərcümə etdiyi dilin incəliklərinə kimi bələd olmalı, yazıçının sətiraltı məna ilə göndərdiyi anlamı düzgün şəkildə tərcümə etməyi bacarmalıdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində, eləcə də sonrakı illərdə uzun müddət Avropa dillərindən tərcümə, əsasən, birbaşa rus dilinin vasitəsilə olmuşdur. “Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümələri əsasən rus dilindən olmuşdur, yeni bu zaman rus dili məxəz dil rolunu oynamışdır. Məlumdur ki, ikinci, üçüncü və s. dildən tərcümə edildikdə hədəf mətn get-gedə orijinaldan uzaqlaşır, orijinalın bədii məziyyətlərindən, müəllif dəst-xəttindən əsər-əlamət qalmır” (9, s. 3). Doğrudur, müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə birbaşa münasibətlərin qurulması həmin dillərdən bilavasitə bədii tərcümələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu və bu proses hal-hazırda da davam etməkdədir.

Bədii tərcümə ilə bağlı qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1) Bədii tərcümə sənəti müxtəlif xalqlar arasında mənəvi körpü olmaqla hər iki xalqı bir-birinə yaxınlaşdıran mühüm faktorlardan biridir;

2) bədii tərcümə sənəti ilə məşğul olan hər bir kəs ilk növbədə öz dilinə onun incəliklərinə bələd olmalı, hər bir ifadəni doğru şəkildə işlətməyi bacarmalıdır;

3) bədii tərcümə ilə bağlı mühüm məqamlardan biri də tərcüməçinin tərcümə etdiyi bədii ədəbiyyatın müəllifinin də dilini, onun üslubi məqamlarını, hər bir ifadənin mənasını düzgün şərh etməyi bacarmalı, eyni zamanda tərcümə etdiyi dilin müvafiq ifadələrinin düzgün ekvivalentini tapmalıdır;

4) Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin yaranması XIV əsrə təsadüf etsə də, bədii tərcümənin yaranıb inkişaf etməsi XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir;

5) XX əsrin əvvəllərində, eləcə də ondan sonra uzun müddət Avropa xalqlarının bədii sənət nümunələri birbaşa deyil, rus dilinin vasitəsilə olmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bu tendensiya qalsa da birbaşa tərcümələrin edilməsinə də rast gəlinir.

Deməli, bədii tərcümə sənəti dilinin obrazlılığı, emosionallığı ilə digər tərcümə növlərindən fərqlənir və xalqlarının mənəvi, psixoloji dünyasına böyük təsir göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. https://az.wikipedia.org/wiki/B%C9%99dii_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99
2. Nağıyeva, Ş. Bədii tərcümə: Nəzəriyyə və praktika / Ş.Nağıyeva. – Bakı: – 2009. – 246 s. http://elibrary.bsu.az/yenii/yeni_kitablar/1411919779.pdf
3. Babanlı, T. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası ingilis tərcümələrində // T.Babanlı. – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyi, – 2015. № 11, – s. 102-108.
4. Ələsgərli, F. Bədii tərcümə prinsipləri / F.Ələsgərli. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009. – 226 s.
5. Süleymanova, A.S. Tərcümədə semantik və kommunikativ adekvatlıq problemi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018, 127 s.
6. Mustafayeva, G. İstiqlal şairimizin tərcüməçilik fəaliyyəti // – Bakı: Ədalət qəzeti, 2012. – 6 s.
7. Rəhimli, E. Bədii tərcümənin əsas prinsipləri // E.Rəhimli. – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2008. № 1, – s. 91-97.
8. Sofiyeva, M. Bədii tərcümə – mədəniyyətlərin təması // M.Sofiyeva. – Bakı: Ədəbiyyat qəzeti, – 2018. 2 iyun s. 28-29.
9. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Dərslik / Q.Bayramov. – Bakı: Oka ofset, – 2008. – 218 s.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ XALQLARARASI ƏLAQƏLƏRİN MÜHÜM VASİTƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xülasə

Qloballaşan dünyada xalqlararası əlaqələrin qurulmasında bədii tərcümənin çox mühüm rolu vardır. Bədii tərcümə tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olandan hər iki xalqın dilinə, mənəvi və psixoloji dünyasına yaxından bələd olmağı tələb edir. Bədii tərcümə ədəbi əlaqələrin qurulmasında və ya mövcud ədəbi əlaqələrin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayır. Bədii tərcümə mahiyyət etibarilə bədii sənət növüdür. Ona görə də bədii tərcümə ilə məşğul olan insanlar dilin ekspressivliyini, üslubi cəhətlərini, emosionallığını dərinlən bilməlidir. Hal-hazırda bir çox dillərdən dilimizə birbaşa tərcümələr edilməklə həmin xalqlarla ədəbi əlaqələrimiz günü-gündən sürətlənməkdədir.

Açar sözlər: tərcümə, bədii tərcümə, xalqlararası əlaqələr

LITERARY TRANSLATION AS ONE OF THE IMPORTANT MEANS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

Literary translation has a very important role in establishing international relations in a globalizing world. Literary translation requires a translator to be familiar with the language, spiritual and psychological world of both peoples. Literary translation plays an important role in establishing literary relations or maintaining existing literary relations. Literary translation is essentially a form of art. Therefore, people engaged in literary translation should have a deep knowledge of the expressiveness, stylistic features and emotionality of the language. At present, our literary relations with these peoples are accelerating day by day, with direct translations from many languages into our language.

Key words: translation, literary translation, international relations

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПЕРЕВОД КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ СРЕДСТВ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Литературный перевод играет очень важную роль в установлении международных отношений в глобализирующемся мире. Литературный перевод требует, чтобы переводчик был знаком с языком, духовным и психологическим миром обоих народов. Литературный перевод играет важную роль в установлении литературных отношений или поддержании существующих литературных отношений. Литературный перевод по сути является формой искусства. Поэтому люди, занимающиеся литературным переводом, должны хорошо знать выразительность, стилистические особенности и эмоциональность языка. В настоящее время наши литературные отношения с этими народами ускоряются с каждым днем благодаря прямым переводам со многих языков на наш язык.

Ключевые слова: перевод, литературный перевод, международные отношения

Rəyçi: Dosent Nəzakət Hüseynova

Funksional təsir vektoru: “Qar” romanı və “Ədəbiyyatsız dünya”

Bədii tərcümə dil hadisəsindən daha çox, mədəniyyətlərarası kommunikasiyadakı rolu, fikri, bədii-estetik məcrada xüsusi vahid kimi qavranılır və araşdırılır. Belə ki, konkret bədii mətnin dilimizə, yaxud əksinə tərcüməsi xüsusi yaradıcılıq faktorunun ortaya qoyulması ilə yanaşı, həm də müxtəlif mədəniyyətlər, fəlsəfi-estetik təfəkkürlər arasında mübadilə funksiyasını yerinə yetirir. Beləliklə, bədii tərcümə vasitəsilə dünya öz bədii sərvətlərini, eləcə də təcrübələrini paylaşmış olur. Bu mənada Lev Tolstoyun (“Hərb və Sülh”), (“Anna Karenina”), Dostoyevskinin (“Cinayət və Cəza”), Drayzerin (“Dahi”) və digər klassiklərin müxtəlif dillərə, o cümlədən dilimizə tərcüməsi etnik və coğrafi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, dünya xalqlarının bədii-fəlsəfi yaddaşının formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Xüsusən, hazırki dövrdə tərcümə ədəbiyyatı ilə bağlı ürəkaçan yeniliklər diqqəti cəlb edir. Lakin təbii ki, mövcud proses bəzi qüsurlardan da xali deyil. Ədəbi prosesin əvvəlki mərhələsinə baxdıqımızda görürük ki, dünyanın demək olar ki, bir sıra nadir inciləri həmin dövrün sayılıb-seçilən söz adamlarının vasitəsilə dilimizə tərcümə olunub. Onların içərisində də uğurlu nümunələr olmaqla yanaşı, bədii tərcümə ilə bağlı günümüzdəki tendensiyaya münasibətdə ən yaxşı halda, fikri mümkün dəqiqlə ötürmə qayəsi müşahidə olunur. Lakin çağdaş tərcüməçilik tərcümə ədəbiyyatının areallarının genişləndirilməsilə bərabər, həm də mövcud mətnlərdə intonasiya məsələlərinə yüksək diqqət yetirir ki, bu da millətlər və ədəbiyyatlararası inteqrasiyada xüsusi rol oynayır. Bugün ölkəmizdə bir sıra qurumlar var ki, bədii tərcümə və onun problemləri ilə məşğuldur. ARNK yanında tərcümə mərkəzi və onun “Xəzər” jurnalı, Azərbaycan Yazıçılar birliyinin “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Dünya ədəbiyyatı” jurnalları, “Ədəbiyyat qəzeti” və xeyli sayda ədəbi platforma - internet saytlarının bu sahədəki fəaliyyəti gözəçarpanıdır. Dilimizə çevrilən əsərlər daha çox epik növün müxtəlif janrlarında olan bədii mətnlərdir. Lakin bir sıra dünya şairləri və onların poeziya nümunələrinin dilimizə maraqlı tərcümələrinə də rast gəlirik.

Bədii tərcümə vasitəsi ilə göstərilən təsir həmişə işlək və funksionaldır, belə ki, bədii əsərin tərcüməsinin milli şüur və bədii təfəkkürün inkişaf etməsinə bir çox aspektdən

* BDU. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL. Elmi işçi. F.ü.f.d.

faydalı olur. Ana dilində hər hansı böyük sənətkarın cildlərinin mütaliəsi, özü də ən müxtəlif nəsilərin yaddaş və şüurunda yer alması, başqa sözlə, bu əsərlərin sənətin ana dilinin laylarına sızması ana dili və mədəniyyətin alıcılıq qabiliyyətini gücləndirir. Bədii tərcümə vasitəsi ilə əldə edilən, alınan informasiyaların enerjisi milli ədəbi düşüncədə böyük rezonans doğurur. Müasir dövrdə ən müxtəlif janrlarda yazılan bədii əsərlərin, xüsusən nəsr mətnlərinin ana dilimizə tərcüməsi adı keçən funksionallıq vektorunu daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Bu mənada Fermin Maksansın “Qar” romanı və “Dünya ədəbiyyatı” dərgisinin “Esse”(2/2019) buraxılışına nəzər yetirmək ən doğru seçim olardı. “Qar” romanı lirik mahiyyətli romandı və böyük ədəbiyyatın minillərlə vəzifələndiyi qayə - sənət və sənətkar, sözün və hisslərin ilahi məqamı və son dərəcə dəqiq, zərif ifadəsi üzərində qərarlaşır. “Qar” elementinin burada saflıq, təmizlik rəmzi kimi mənalanması bütün xalqların assosiativ təfəkküründə eynidir. Mövzumuza paralel olaraq, araşdırma predmeti kimi seçilən “Dünya ədəbiyyatı” dərgisinin esse nümunələri əsasında realizəsi esse janrının bədii tərcümə imkanlarının sərgilənməsi baxımından daha bariz janr olması, eləcə də sözügedən topluda dünya ədəbi prosesini yaradan və ona diktə edən bir sıra müəlliflərin əsərlərinin burada yer almasıdır. Rolan Bart, Con Bart, Borxes, Pablo Neruda, Mişel Uelbek, Bernard Şou, Mario Varqas Lyosa və s. belələrindəndir. Həmin mətnlər S. Hüseyinli, S. Babullaoğlu, C. Yusifli, Qismət və başqaları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Əvvəla deyək ki, Fransız yazıçısı Fermin Maksansın “Qar” romanı incəsənət, dahilik, müdriklik istiqamətindəki əbədi-əzəli bütün axtarışların ən gözəl cavabıdır. Dünyada hər il ədəbiyyat naminə milyonlarla mətnlər yazılır və dövriyyəyə buraxılır. Dünya miqyasında dönən, təbiri caizsə, kəpənək misalı uçuşan bu mətnlərdən (sözlərdən!) sayılacaq qədər az olanı efir boşluğundakı mənə sahəsinə daxil ola bilir. Fikrimizcə, “Qar” romanı problem, təhkiyə və nəticə baxımından qoyulan hədəfə uğurla çatan nadir bədii-estetik nümunələrdəndir. “Qar”ın baxış bucağı uzaq şərq mədəniyyətinin incisi yapon həyatı, etnik - bədii düşüncəsi üzərində qərarlaşır. Roman Artur Rembonun bu misraları ilə başlayır: “Yalnız qar haqqında düşünmək/ ağ nə varsa” (3, s.3). “Qar” elementi dünya fəlsəfi duyumunda müxtəlif istiqamətdə simvolik səciyyə daşıyır. O, hər şeydən əvvəl saflıq, təmizlik rəmzidir. Lakin eyni zamanda, sonsuzluğun rəngidir. Bermud üçbucağını xatırlayın: onunla bağlı təsəvvürlərdə - bildiyimiz zamanın itməsi və fəvqəlzaman arealına keçid sonsuz ağılıq simvoluyla işarələnir. Əsərin qəhrəmanı Yuko həddi buluğa çatanda Yapon qanunlarına görə gələcək peşəsini və dolayısıyla, həyat qayəsini seçməli idi. Qar və Haykunu çox sevməyi Yuko qarlı dağlara inzivayə çəkilir. Dönüşündə şair olmaq

istədiyini açıqlayır. “Bir səhər, çatlayan su bardağının səsi poeziya çeşməsinin gözünü açır, ordan daman birçə damcı qəlbi oyadır, bu gözəlliyi ona bəxş edir. Bu an sən bir qayda olaraq sözlə deyilməsi mümkünsüz olan sözləri deyə bilirsən. Bu artıq hərəkətsiz, yerindən qımıldanmadan etdiyən səfərdir” (3,s.12). Bəli, mövcud kontekstdə qəhrəmanımızın gəldiyi nəticə və seçdiyi yol minillik ədəbiyyatın, konkret desək, poeziyanın çox nadir məqamlarda bu qədər dəqiq ifadə olunan öhdəliyi idi. Yuko məhz bu prosesi izləmək və sənətdə anı tutub saxlamanın sirrlərinə vaqif olmaq istəyir. Məsələnin mistik tərəfi, mövcud həqiqətləri dərk etmək, məlum nəticəyə gəlmək üçün Yuko inanılmaz dərəcədə gənc idi. Axıb gedən zamanı poeziyada əbədləşdirmək – hadisələrdən daha çox sözlərə, onların ruhi enerjisinə həbs olmaq, bəzən kənardan detal kimi görünə biləcək kiçik bir həqiqətin dərkinə günlər, aylar sərf etmək- əslində, gerçək sözün, onun magik haləsinin yarılmasında yeganə faktordur və əbədi sənətin yaradıcısından umduğu da budur. Şair Yuko gələcək öhdəliklərini - qışda dağlara çəkilmək, hər il 77 hayku yazmaq kimi müəyyənləşdirir. Yapon həyatı, keçmiş, indisi haykularda öz əksini tapıb. Eyni milli - bədii yaddaşımızdakı bayatılar kimi; hər iki janrda formal paralelliklər var. Lakin bayatılarda daha çox faciəvi sonluqla bitən tarixi yaddaşımız əks olunubsa, haykuda axıb-gedən zaman, ona toxunan insan və hissləri daha aparıcıdır. Bu, bizə Şərq ədəbiyyatından çoxlarına tanış olan, bizim də mənimsədiyimiz sufi fəlsəfi görüşü və onun ayinlərini xatırladır. Bir sufi hücrəsinə çəkilib dua edirik kainatı dinlədiyimi kimi, Yuko da zamanını “qar” və onun öyrənilməsinə həsr edir. Lakin o, baxmayaraq qeydi-adi tapıntı etmişdi, səfərində çatışmayan rəng – daxili ritmi əskik idi. Müəllimi, keçmiş samuray Soseki ilə tanışlıq ona bu ritm duyğusunu qaytarır. Artıq Yuko öz daxili hissiyyatı və kənar hadisələr arasında əlaqə qurmaq kimi fikri anlamda vacib məqama çatır. Müəllimi şair Sosekinin sevdiyi qadını, onunla birlikdə sahib olduğu dəyəri itirdikdən sonra çatdığı həqiqətlər ona ömrünün əvvəlində verilir. “Qar” bütünlüklə, böyük sənət və ona ehtiram məqamını ehtiva edir; əşyalara toxunmaq və ruh vermək, müqəddəs 7 rəqəmi, Yuko və Sosekinin zaman fərqiylə eyni qadına, dolayısıyla eyni mənaya aşiq olması, onların kəşifən tale xəttləri, Sosekidə bitən zamanın Yukoda pərvəriş tapması, Sosekinin sevdiyi qadının - mənənin illərlə buz şüşəsində canlı qalması incəsənətin kilid nöqtələrindəndir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, Soseki-Yuko paraleli Şərq ədəbiyyatındakı Mövlana-Şəms Təbrizi paralelini xatırladır. Ümumiyyətlə, hesab edirik ki, son dərəcə poetik üslubda qələmə alınan “Qar” romanının dilimizə, həm də dilə təzyiq etmədən, mətn sahəsini daraltmadan tərcüməsi ciddi uğur hesab oluna bilər. Belə ki, bu tərcümədəki

əsəri həm öz mədəniyyətimizdən kənar fakt kimi oxuyub tam mənimsəyirik, həm də milli-bədii yaddaşımızda süxurlaşmış estetik dəyərlərlə çulğlaşmış şəkildə qavrayırıq.

Dağlara, az qala üfüqlərdən o yana şeirlərindəki rəng kasadlığını düzəltməyə yollanan Yuko ummadığı olaylarla rastlaşır və hər addımdakı dərin hissi sarsıntı və təəccüb ona həyatı və sənəti yenidən öyrədir. İndi funksionallıq vektorunu izah etməyin dürüst məqamıdır. “Qar” romanındakı mətləblər, onların hissi qavranılma “ləpirləri” azərbaycanlı oxucuya tanışdır, ən azından Mövlanənin məsnəvisi vasitəsi ilə. Funksionallıq o deməkdir ki, “Qar” romanındakı mətləb arxası hissi sızıntılar Mövlanədən bildiyimiz mətləblərlə (onların hislərimizdəki qəliblərə) dolaraq və bu məkandan keçərək bizim təcrübəmizə çevrilir. Mövlanə və buna bənzər artıq şifahi yaddaşımızın elementi olan əhvalatların sırası “Qar” romanının diktə etdiyi daha çox hislərimizə təsir dən mətləblərlə zənginləşir. Latın amerikalı yazıçı Mario Varqas Lyosa bu məsələni sadəcə esse dilində nəql edir. Bəs esse dilində nəql hansı anlama gəlir? Roman gerçəklikdən belə deyək, “tikinti materialı” kimi istifadə edir. Esse isə bu gerçəklik haqqında ondan vaz keçərək bəhs edir. Essədə gerçəklikdən həm də onun daha dərin qatlarına enə bilmək üçün vaz keçir (Lyosa yuxarıdakı sitatda ifadə edilən fikrində məhz buna işarə edir: hər şeyin mahiyyəti kimi yalnız etnik və kulturoloji fərqləri önə çəkmək...). Sırf bədii mətnlə essenin eyni bir əşyaya “estetik nüfuzu” yadlaşma, bir-birini dəf etmə dərəcəsində yaxındır. Müəllif əşyaya nüfuz edir, onun konturlarını “silir” ki, əşyadan o tərəfdə onunla bağlı görünənləri mətnə hopdursun. Essədən əsas məqsədlərdən biri oxucunu təəccübləndirməkdir – bu, bir çox mütəxəssislərin fikrincə, essenin ən mühüm keyfiyyətidir, yəni bunsuz esse yoxdur. Essədə təcəssüm edilən mühakimələr üçün dayaq nöqtəsi ilk baxışdan mübahisəsiz görünən, ancaq biri digərini istisna edən təsdiqlər, xüsusiyyətlər və tezislərdir; bu fikirlər essədə paradoksal şəkildə ifadə edilir, həm də aforistik güclə.

Essenin başqa bir keyfiyyəti daxili mənə bütövlüyüdür. Bu isə esse janrının paradokslarından biridir. Esse kompozisiya etibarını maksimum sərbəstdir, subyektivliyə meydan genişdir, ancaq bunlarla bərabər onun daxili mənə tamlığına malik olması vacibdir, təsəvvür edin: sərbəst kompozisiya, subyektiv fikirlər üçün geniş meydan, ancaq hər şeyi bir ovcun içində sıxıb saxlayan mənə tamlığı.

Bu iki əsərin janr fərqi də nəzərə almaq lazımdır, ancaq bu fərq onları yaxın məsafədə birləşdirə bilər. Esse (bizim nümunədə bədii-publisistik) janrı bir suala bir cavabdır. “Qar” romanı isə min suala bir cavab və onun milyon variantıdır.

Bədii tərcümə sözbəsöz çevirmə demək deyildir. Bədii tərcümə mətnin bütün özəlliklərinin emosional baxımdan qavranılmasını əskiksiz ötürməklə verməlidir. Yəni, bu prosesdə sözlərdən çox personajların, hadisə və fraqmentlərlə bağlı təsvirlərin doğurduğu emosional effekt, başqa sözlə, personajın həyat təcrübəsinin emosional yükü qənirsiz şəkildə ifadə edilməlidir. Həm də bu kimi hadisələr elə təsvir edilməlidir ki, mətnin çevrildiyi dilin daşıyıcısı təqdim edilən ikincili mətni həm orijinalın özü kimi, həm də sanki onun öz ətrafında, yaşadığı cəmiyyətin içində haçansa baş vermiş hadisə-mətn kimi qəbul edə bilsin. Bu zaman tarixi və coğrafi realiyalar düzgün və dürüst, həm də tarix və coğrafi məkanın ruhuna uyğun olaraq verilməlidir. Məsələn, diqqət edin, XX əsr fransız yazıçısı Fermin Maksansın “Qar” romanında yapon həyatından bəhs edilir, qəhrəman, onun ətrafındakı insanlar, baş verən hadisələr... hər şey Yaponiya, onun keçmişi və indisi ilə bağlıdır. Yəni, bədii tərcümədə funksional vektor o anlama gəlir ki, biz bu əsəri öz dilimizdə oxuyanda onu sona qədər tam başqa, yeni bizim olmayan məkanda baş vermiş hadisə kimi qavraya bilək. Funksional vektor bizi əsəri məkan və realiyalar baxımından özümüze aid etmək hissindən uzaqlaşdırır, bununla da əsəri, onun mətnini orijinala yaxınlaşdırır. Və beləliklə, sən əsərin içindəki sənət eşqi, insan sevgisi, ölüm, sədaqət kimi hislərin dolaşdığı, canlı olduğu ortamı dürüst qavraya, təsəvvür edə bilirsən.

Bədii mətnlərin tərcüməsində çətinlik yaradan ən böyük problem tərcüməçinin şəxsiyyətinin tərcümə mətninə təsiridir. Elə əsərlər var ki, onlarda mətnaltı mənalar və gizli ayrıntılar həddindən artıq çox olur. Bunları hissə qapılmadan düzgün şəkildə, mənanı adekvat olaraq ifadə etməklə vermək çox çətinidir. Tərcüməçi insandır və müəllifin filan ifadə ilə nəyi nəzərdə tutduğunu hiss etməyə bilər və nəticədə mətn çox şey itirir. Bu hissəni oxuyan oxucu zamanla, yəni mətnin davamını oxumaqla nələrinə səhv olduğunu hiss edə bilər, ancaq itirilən şeyi bərpa etmək çətin olar. Funksionallıq tərcümə prosesində iki xüsusi yaddan çıxarmamaqla sıx əlaqəlidir: 1. Bəzən gizli mənalara keçid adı təsvirlərdə (məsələn, dağın, meşənin, talanın, yaxud hansısa hadisənin) ehtiva oluna bilər, ona görə də təsvirlərin düzgün verilməsi ilkin şərtidir; 2. Bədii mətndə müxtəlif insanların emosiyalarını onların həyat tarixçəsi ilə bağlaya bilmək ustalığı. Məsələn, “Qar” romanında on yeddi yaşlı qəhrəman indiyə qədər özünəqapalı həyat tərzi keçirdiyindən yola çıxdıqda gördüyü, rastlaşdığı insanlara qeyri-ciddi, “havalı” yanaşır, sonra daxili fəhmi işə düşür və ilk səhifələrdə ustadın ona dediyi sözlərin (şeyirlərin yaxşısı, ama tam ağdır, onlarda rəng çatmır) mənasını tam anlayır və bunu yenə də daxili fəhmin gücünə başqa insanların taleyi ilə bağlaya bilir.

Romanda əvvəldən axıra qədər bütün hərəkət, dinamika kəndirin üzərində qərar tutub, hər şey, bütün əşyalar uçuşla yaşamın arasından keçib gerçəkləşir, özlərini tapır. “Sonradan böyük sənətkar olmuş, gözləri kor olsa da rəngləri çox yaxşı duya bilən samuray şair olmaq istəyən gəncə ağ rəngi, əslində insanın içində görünməyən nəsneləri təsvir etməyin yolunu göstərir. Transformasiya – buz içində yatan, ölən qadının gənc bir qıza çevrilməsi təsvirə gəlməyən ağın içindən (qarın içindən) keçdiyinə görə “hiss edilmir”, müəllif janrlararası əlaqənin kamil nümunəsini yaradır – roman bütün dünyanı üç misrada cəmləyən haykuya çevrilir” (5, s. 17). Eyni tendensiya M.V.Lyosanın “Ədəbiyyatsız dünya necə olardı?” essəsində özünü göstərir. Ümumiyyətlə, “ədəbiyyat nədir?” sualı bu və digər şəkildə araşdırma predmeti olub, olacaq. Çünki, bu möcüzəvi sənət sahəsini sonsuz sevənlərlə yanaşı, şübhə ilə yanaşanlar da az deyil. Bu tendensiya mədəni kəsimi daimi ikiye ayırır: ədəbiyyatı sevənlər və onu həyat amalına çevirənlər, ədəbiyyatsız yaşamağı bacaranlar. Xüsusilə, informasiya - kommunikasiya imkanlarının həyatımıza bu dərəcədə nüfuz etdiyi məqamda kitab mədəniyyətinin tarixə qovuşmaq təhlükəsi mövcud problemi bir daha aktual edir. Hər gün minlərlə informasiya alırıq və bu özünü müəyyən mübadilə prosesini də yaşayır. Lakin bütün bunlar beyinin üstqurumuyla bağlı gedişlərdir və çox halda təsirsiz və nəticəsiz qalır. Günümüzdə ədəbiyyat naminə oxunan günlük romanlar, dedektivlər bu ecazkar sənət sahəsinin dəyər ölçüsüylə tərs mütənasibliq təşkil edir. Lyosa bu məsələylə bağlı bir məqama diqqəti çəkir: “Ədəbiyyat taleyinə boyun əymiş, yaşadıkları həyatdan məmnun olan insanlara heç nə ifadə etmir. Ədəbiyyat üsyankar ruhları bəsləyir, uzlaşmazlığı yayır; o, həyatda çox, ya da az şeyi olanların sığınacağı

dır. İnsan bədbəxt olmamaq və bütövləşmək üçün ədəbiyyata sığınır. La Manç ovalığında bir dəri-bir sümük Rosinanta və şaşkın Cəngavərlə birlikdə gəzmək, Kapitan Ahabla birlikdə balina kürəyində dənizlərdə üzmək, Emma Bovari ilə birlikdə arsenik içmək, Qreqor Zamsa ilə birlikdə böcəyə çevrilmək: bunların hamısı varlığımıza hakim kəsilən həsrəti, incikliyi sakitləşdirmək üçün başqa insan olmaq istəyərkən bizi həmişə eyni insan olmağa zorlayan ədalətsiz həyatın səhvlərindən və diqtəsindən xilas olmaq üçün icad etmişik ” (2, s.178). Lyosa burada bütün dünyada aktual olan ədəbiyyata münasibət məsələsinə toxunur. Lyosa Bil Qeytsin “kitabsız dünya” istiqamətində informasiya mənbələrinin rəqəmsallaşdırması yönündəki fəaliyyətinə qarşı çıxır və bunu mədəni qiyam səviyyəsində qiymətləndirir. Alqoritmlər informasiya ötürücüsüdür, kitabı-bədii ədəbiyyatı əvəz edə bilməz. Kitab oxumaq heç vaxt ayrıcalıq olmamalı, axıb gedən prosesə

hərəkətverici qüvvə kimi mənimsənilməlidir. Ancaq o zaman qloballaşan dünyanın sərhədləri cızılmış olar. Bu bir həqiqətdir ki, ədəbiyyat toxunduğu hər gözəlləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Bədii tərcümə məsələləri: real mənzərə və problemlər. ədəbiyyat qəzeti, 6 iyul 2017, №: 35.
2. Lyosa M.V. Ədəbiyyatsız dünya necə olardı?; tərc. edəni: Qismət, "Dünya ədəbiyyatı" dərgisi, "Esse" buraxılışı, Bakı, "Mütərcim", 2019, № 2 (15), s.172-184
3. Maksans F. Qar. Bakı, mütərcim, 2019, 86 səh.
4. Hüseyn Fərid. Niyə yalnız qar haqqında düşünə bilmirik? // <http://artkaspi.az/az/niye-yalniz-qar-haqqinda-dusune-bilmirik-ferid-huseyn-yazir/#.X7pK3tlzbcd>
5. Yusifli C. Sirlərlə oyun, yaxud nəsr məkanında sirlərin oyunu. Ədəbiyyat qəzeti, 2018, no: 43

Functional influence vector: the novel "Snow" and the essay "The world without literature"

Summary

The energy of the information obtained through literary translation draws a wide response in the national literary thought. However, this energy must be accumulated over time, purified, so that the national artistic thinking can become a working tool in the context of these topics. This phenomenon can be called a "functionality vector" in scientific language.

The translation of works of art written in various genres in modern times, especially prose texts into our native language, highlights the so-called functionality vector. This vector transmits a literary text in a foreign language to the second language with the same meaning as in the original, resulting in a functional connection between the two texts; The literary text translated into our native language already lives with the energy of this language, breathes with the conclusions of the native-speaking readers who read it. The psychological connection between the author and the translator of the text continues over time. In this research, Fermin Maxans' novel "Snow" and "World Literature" magazine's

"Essay" (2/2019) (Mario Vargas Llosa's "World without Literature" essay) were selected as the object of research.

Keywords: literary translation, hayku, snow, Japanese literature, essay, Fermin Maxans, Maria Varqas Lyosa

Вектор функционального воздействия: роман «Снег» и эссе «Мир без литературы».

Резюме

Энергия информации, полученной посредством художественного перевода, находит широкий отклик в отечественной литературной мысли. Однако эту энергию нужно со временем накапливать, очищать, чтобы национальное художественное мышление могло стать рабочим инструментом в контексте этих тем. На научном языке это явление можно назвать «вектором функциональности».

Перевод произведений искусства, написанных в различных жанрах в наше время, особенно текстов прозы, на наш родной язык, подчеркивает так называемый вектор функциональности. Этот вектор передает художественный текст на иностранном языке на второй язык с тем же значением, что и в оригинале, что приводит к функциональной связи между двумя текстами; Художественный текст, переведенный на наш родной язык, уже живет энергией этого языка, дышит выводами читающих его носителей языка.

Ключевые слова: художественный перевод, хайку, снег, японская литература, эссе, Фермин Максанс, Морио Варгас Льюса

Rəyçi: Dosent Nəzakət Hüseynova

Айнура БЕКИРОВА*

aynura_bekirova@mail.ru

Общие проблемы перевода

Перевод играет огромную роль в культурном развитии человечества. Благодаря переводу люди одной страны знакомятся с жизнью, бытом, историей, литературой и научными достижениями других стран. Многие переводные художественные произведения становятся частью национальной литературы.

Роль переводчика очень значительна, и к нему предъявляются высокие требования. Он должен быть высокообразованным человеком, обладать обширными и разносторонними знаниями. Переводчик научно-технической литературы, естественно, должен хорошо знать данную специальность; переводчику, занимающемуся переводами газетно-публицистического материала, необходимо быть в курсе современных международных событий, знать политическое устройство, экономику, географию различных стран и т.д. Любой переводчик должен изучать литературу, историю, культуру других народов и особенно народа той страны, с языка которой он переводит.

Он должен знать быт, нравы этого народа, т. е. должен быть знаком с так называемыми реалиями. Под реалиями понимаются особенности жизни, быта, государственного устройства каждой страны, ее обычаи, нравы и поверья — все то, что составляет ее самобытный, национальный облик. Незнание реалий ведет к ошибкам в переводе или обесцвечивает перевод, лишая его национального колорита. Оно может также привести к грубым ошибкам, создающим ложное представление о стране и ее народе.

Переводчик должен обладать и общефилологическими знаниями, так как многие проблемы перевода могут быть разрешены только на широкой филологической основе. Такая подготовка может уберечь переводчика от ошибок. Отдавая себе ясный отчет в национальном характере языка, переводчик не будет пользоваться иноязычными конструкциями и оборотами и нарушать таким образом нормы русского языка. Переводчик должен глубоко знать оба языка: тот, с которого

* müəllim, Odlar Yurdu Universiteti

ведется перевод, и тот, на который он переводит. Это утверждение отнюдь не является трюизмом.

В переводческой практике, к сожалению, до сих пор имеют место переводы с подстрочников, а это весьма нежелательное явление. Под глубоким знанием языка имеется в виду знание всех его аспектов: фонетики, грамматики, лексикологии и стилистики, без чего не могут быть практически разрешены трудности грамматического, лексического и стилистического порядка. В дальнейшем все эти вопросы будут рассмотрены подробно.

Все это подводит к вопросу о роли и значении теории перевода и степени теоретической подготовки переводчика.

Теория перевода не только формулирует цели и задачи перевода, но и подсказывает пути разрешения переводческих проблем, связанных с вышеперечисленными аспектами языка. Ее задача — установить имеющиеся в двух языках соответствия — лексические, грамматические и стилистические, а также и расхождения, и подсказать возможные способы перевода.

Теория перевода отнюдь не является сборником рецептов как переводить. Очень часто в своей работе переводчик может воспользоваться теми способами, которые она ему подсказывает. Но многие случаи требуют совершенно индивидуального решения.

Теоретическая подготовленность и искусство переводчика выражается в умении находить правильные решения таких трудностей, а также в умении использовать накопленный практический опыт. (4, 27)

Только обладая разносторонними и специальными знаниями, переводчик сможет достигнуть поставленную цель — дать полноценный литературный перевод, другими словами, полностью передать не только содержание переводимого, все мысли автора, но и передать их в соответствующей оригиналу форме, не нарушая при этом норм языка, на который делается перевод.

Форма понимается нами в чисто лингвистическом плане, как совокупность средств выражения передаваемого содержания. Для правильной передачи мысли автора средства выражения должны быть определены переводчиком не столько с точки зрения их лингвистической природы, сколько с точки зрения выполняемой ими функции.

Такой подход необходим при любом переводе — научной прозы, официального документа, газетной статьи или художественного произведения. В

двух последних случаях необходимо думать и о передаче тех средств, которыми пользуется автор для эмоционального воздействия на читателя.

Воспроизведение в переводе содержания и формы оригинала должно быть максимально точным. (2, 70)

Однако, характер точности полностью зависит от характера переводимого текста. То, что может быть признано правильным и точным в переводе научной прозы, может оказаться неточным в отношении художественной литературы, где подлинная точность перевода нередко достигается именно путем отступлений от подлинника и замен. Только отдавая себе ясный отчет в своеобразии и характерных особенностях каждого типа прозы, переводчик сможет правильно разрешить проблему точности перевода.

При переводе научной и технической литературы следует помнить, что она характеризуется широким применением терминов. Термин точен и, как правило, однозначен для данной области и требует такой же точности в передаче. Следовательно, переводчик должен хорошо знать терминологию данной области. Научно-техническая проза характеризуется также строгим, логическим строем предложения и, как правило, в ней отсутствует эмоциональная окраска, поэтому она допускает большую текстуальную близость к оригиналу. Переводчик, в основном, ищет равнозначные грамматические конструкции, например, равнозначные конструкции для передачи английских инфинитивных и герундиальных оборотов.

Нижеследующий пример является типичным образцом научно-популярной прозы:

The terrestrial globe is a member of the solar system, the third in distance from the sun. The earth revolves about the sun, the mean distance of the earth from the sun being a most important astronomic constant. The earth rotates about an axis terminating at the North and South geographical poles and perpendicular to the equator. * М. М. Морозов, «Техника перевода», вып. XI, Ин.-яз., JL. 1935 г.

Данный отрывок характеризуется наличием специальной терминологии, а также специфическими для языка научной прозы причастными конструкциями. Ниже следует приводимый А. В. Морозовым перевод этого отрывка: Земной шар входит в солнечную систему и является третьей планетой по удаленности от Солнца. Земля вращается вокруг Солнца, причем среднее расстояние Земли от Солнца является весьма важной астрономической константой

(постоянной величиной). Земля вращается вокруг оси, концами которой являются северный и южный географические полюсы и которая перпендикулярна экватору.

При переводе официальных документов переводчик сталкивается с аналогичной задачей. Специальная терминология и отсутствие эмоциональной окраски характерны и для официальных документов-юридических, дипломатических и т.п. Синтаксис официальных документов, особенно документов юридического характера, часто очень сложен, благодаря наличию разного рода оговорок и уточнений. Как и в научной прозе, здесь английский язык очень широко использует причастные инфинитивные и герундиальные конструкции.

Для точного перевода официального документа переводчик также должен знать специальную терминологию и уметь находить грамматические и лексико-фразеологические соответствия.

Перевод художественной литературы представляет собой гораздо более сложную проблему, и вопрос точности решается здесь в несколько ином плане. В художественной литературе используются образы в широком смысле слова, ибо искусство есть мышление образами. Образность создается писателем самыми разнообразными языковыми средствами, и для этого он пользуется всем богатством языка. Поэтому переводчик должен особенно тщательно взвешивать все детали, из которых складывается художественное впечатление, чтобы в переводе не лишиться произведения его яркости, красочности и индивидуальных особенностей стиля автора.

Из всего вышесказанного следует, что точность есть максимальная близость к оригиналу при передаче как его содержания, так и формы, с соблюдением всех норм языка, на который делается перевод (в данном случае русского языка). Точность нельзя понимать формально. Все разобранные примеры ясно показывают, что при отсутствии формальных совпадений, точность достигается равноценными заменами — грамматическими, лексико-фразеологическими и стилистическими. Такое понимание точности относится к переводу текстов всех стилей письменной речи. Характер точности может быть разным, в зависимости от характера переводимого текста, но точность достигается применением одних и тех же принципов. (1, 34)

Задача переводчика, как уже говорилось, заключается в точной и верной передаче содержания и формы оригинала средствами другого языка.

Выше было указано, что характер точности меняется от характера прозы: научной, художественной и т. д. Но даже при самой максимальной близости (при переводе научных и официальных текстов) перевод никогда не должен быть буквальным.

Буквализм — это неправильно понимаемая точность, это рабское копирование иноязычных особенностей, ведущее к нарушению норм языка, на который делается перевод, или к искажению смысла, а зачастую и к тому и другому вместе. Те случаи лексических и синтаксических совпадений, которые встречаются в переводе, не могут рассматриваться как буквализм.

Однако буквальное копирование отнюдь не может считаться точным переводом. В. А. Жуковский говорил по этому поводу: «Излишнюю верность почитаю излишней неверностью».

Русские передовые деятели всегда понимали, что буквальная передача подлинника не есть верный и точный перевод.

Буквализм лексический и буквализм грамматический, как уже говорилось, всегда приводят к неправильной передаче содержания, т. е. к искажению мысли, или же к нарушению норм языка, на который делается перевод.

Буквализм противоречит одному из основных положений советского языкознания, а именно, положению о национальной специфике языка. Национальную специфику языка составляют, как известно, особенности его фонетики, лексики, фразеологии, словообразования и грамматического строя, обусловленные своеобразными условиями его исторического развития.

Например, типичной чертой английского языка является способ словообразования путем так называемой конверсии (conversion), а hand — существительное, to hand - глагол, hand - прилагательное (например, в выражении hand labour). Конверсия широко распространена в английском языке и стоит в тесной связи с его аналитическим характером. Она часто используется в целях большей экспрессивности и сжатости выражения. Такая сжатость не всегда может быть сохранена в переводе.

Например: The peace campaign snowballed rapidly. Борьба за мир быстро приняла широкие масштабы.

Глагол to snowball образован путем конверсии от существительного snowball. Поскольку в русском языке нет аналогичного образного глагола, приходится переводить его нейтральным выражением и отказаться от сравнений

типа «как снежный ком» или «с быстротой лавины», так как в русском языке в кратком газетном сообщении такие сравнения были бы неуместны и нарушали бы нормы газетного стиля.

Одним из источников буквализма является недостаточное знание языка и неопытность переводчика. Это причина многих смысловых ошибок в переводе. Например, название растения prickly pear «опунция» (вид кактуса) переводилось как «колючая груша», carter frock «балахон извозчика» было переведено как «платице извозчика». Выражение We are in the same boat «мы в одинаковом положении» было переведено «мы в одной лодке». В последнем случае переводчик не понял, что имеет дело с фразеологическим единством.

Наряду с лексическим и грамматическим буквализмом часто встречаются случаи и стилистического буквализма, когда переводчик копирует прием, не думая о том, какой эффект это произведет в переводе и забывая о том, что таким образом будут нарушены нормы русской стилистики.

Таким образом, буквальный перевод нельзя считать ни точным, ни правильным, так как он порочен в самой своей основе.

Тут следует остановиться на понятии калька, которую порой смешивают с буквализмом. Калька является особой формой заимствования путем дословного перевода. Это слово (или фразеологическая единица), созданное из языкового материала данного языка под влиянием морфологической структуры иностранного слова (или фразеологической единицы иностранного языка).

Калькирование — один из путей обогащения словаря, так как калька есть «снимок» с иностранного слова средствами другого языка. Таким образом калькирование не является нарушением языковых норм, каким является буквализм.

Если буквальный перевод не является точным, а всегда ведет к искажению или нарушению языковых норм, то какой перевод следует считать точным и равноценным оригиналу? Таким переводом является перевод адекватный.

Адекватный перевод есть воспроизведение как содержания, так и формы оригинала средствами другого языка. Адекватность, т. е. равноценность оригиналу, неотделима от точности и достигается путем грамматических, лексико-фразеологических и стилистических замен, создающих равноценный эффект. Благодаря заменам переводчик фактически может передать все элементы оригинала. В умелом использовании замен и заключается искусство переводчика.

Иногда, однако, ему приходится чем-то жертвовать, опускать какие-то детали, немного ослаблять или усиливать высказывание.

Например:

All afternoon well-filled trains were leaving for Yorkshire, Manchester and Scotland. (D. W., 1960)

Целый день переполненные поезда отправлялись в Йоркшир, Манчестер и Шотландию.

Определение well-filled можно перевести по-разному. Точнее всего его смысл передает слово «полные». Однако переводчик может несколько усилить его выразительность и перевести его как «переполненные».

Таким образом, в ряде случаев возможны различные варианты перевода.

Сущность адекватного перевода заключается в использовании замен и соответствий. В случае невозможности передачи в переводе всех элементов оригинала переводчик может прибегнуть к равноценным заменам, благодаря которым в переводе создается равноценный эффект. Такие замены возможны, потому что один и тот же эффект может быть достигнут различными стилистическими средствами и одно и то же стилистическое средство может выполнять различные функции.

Уменьше прибегать к адекватным заменам, жертвовать менее существенным ради достижения равноценного эффекта требует от переводчика такта, находчивости и изобретательности. Только при наличии этих качеств переводчик может достигнуть адекватности в переводе.

Итак, в ряде случаев переводчик вправе делать некоторые добавления.

Имеет ли он право опускать что-либо в тексте? Безусловно имеет, если это необходимо для того, чтобы избежать нарушения лингвистических и стилистических норм русского языка. Однако каждый пропуск должен быть оправданным, иначе переводчик может пойти по линии наименьшего сопротивления и, злоупотребляя этим правом, опускать все то, что трудно для перевода или непонятно. Например, для английского языка очень характерно употребление числительных, а также указание точных мер и весов для большей конкретизации описания.

Например:

She was letting her temper go by inches. Она понемногу теряла терпение.

Every inch of his face expressed amazement. На его лице было написано изумление.

Широкое использование синонимических пар, характерное для английского языка во всех стилях письменной речи, далеко не всегда может быть сохранено в переводе.

Итак, из всего вышеизложенного следует, что передача отдельных элементов не приводит механически к воспроизведению целого, поскольку целое не является простой суммой этих элементов. Элементы эти отнюдь не изолированы, каждый из них является неотъемлемой частью взаимосвязанной и взаимообусловленной системы.

Сама жизнь опровергла теорию непереводаемости. Достаточно вспомнить прекрасные переводы — как в русской, так и в иностранной литературе,— ставшие достоянием этих литератур; например, переводы В. Жуковского, В. С. Курочкина, Н. Бунина, М. Лозинского, С. Маршака, Л. Тика и А. Шлегеля, Э. Фитцджеральда, Констанс Гарнет, Проспера Мериме и других.

Теория непереводаемости не имеет под собой и теоретической базы. Объективно существующий внешний мир находит свое отражение в сознании — в мышлении человека, и свое выражение — в языке, благодаря единству языка и мышления. Мысль, выраженная на одном языке, всегда может быть «перевыражена» средствами другого языка в адекватной форме, благодаря использованию различных соответствий.

Стремясь к адекватности, переводчик не должен забывать о том, что язык перевода должен быть безупречно правильным. Никакое желание сохранить грамматические конструкции, фразеологические сочетания или стилистические приемы оригинала не может служить оправданием нарушения норм языка, на который делается перевод, в данном случае русского языка. Однако даже опытные переводчики порой допускают нарушение норм русского языка, впадая в буквализм.

В заключение следует еще раз повторить, что проблема адекватности есть в значительной степени проблема правильного использования при переводе лексико-фразеологических, грамматических и стилистических соответствий. Адекватность не следует понимать в узком смысле. Это — широкое понятие, которое включает в себя диалектический подход к вопросу о характере точности перевода и правильное понимание самого понятия «точность». Понятие адекватности также подразумевает возможность замен (при помощи которых

оригинал воссоздается в переводе средствами другого языка), производящих тот же эффект и выполняющих ту же функцию.

Отсюда следует, что понятие «адекватный перевод» включает в себя три компонента:

1. Правильная, точная и полная передача содержания оригинала.
2. Передача языковой формы оригинала.
3. Безупречная правильность языка, на который делается перевод.

Все три компонента адекватного перевода составляют неразрывное единство. Их нельзя отделить друг от друга— нарушение одного из них неизбежно ведет к нарушению других.

Список литературы

1. Тиханов А.А. Английский язык : теория и практика перевода. Учебное пособие
2. Петрова О.В. Теория и практика перевода с английского языка на русский язык. Учебное пособие, 2006
3. Попович А. Проблемы художественного перевода. М.: Высшая школа, 1980
4. Английский язык. Грамматические трудности перевода: учеб пособие Н. П. Беспалова, К.Н. Котлярова, Н.Г. Лазарева и др. - М.: Дрофа, 2006

Summary

In his practical work, a translator can rely on the theory of translation, in which the principles of translation have been developed and the most important regular correspondences in the lexical, grammatical and stylistic terms have been established. The presence of these correspondences in the language and their analysis are the prerequisites on which the idea of machine translation is also based. An experienced translator makes extensive use of the correspondences accumulated in the process of his practical work and knows how to resort to the established laws. However, the work of a translator is not limited to the ability to use ready-made formulas.

Key words: translator, problems of translation, terms, science, fiction

Xülasə

Praktik işində, bir tərcüməçi, tərcümə prinsiplərinin inkişafına və leksik, qrammatik və stilistik baxımdan ən vacib müntəzəm yazışmaların qurulmasına etibar edə bilər. Bu əlaqələrin mövculuğu və onların təhlili dildə maşın tərcüməsi fikrinin də əsaslandığı şərtidir. Təcrübəli tərcüməçi, iş zamanı yığılan yazışmalardan geniş istifadə edir və müəyyən edilmiş qanunlara necə müraciət edəcəyini bilir. Lakin bir tərcüməçinin işi hazır formullardan istifadə etməklə məhdudlaşmır.

Açar sözlər: tərcüməçi, tərcümə problemləri, terminlər, elm, bədii tərcümə

Rəyçi: dos. A.N.Bağirova

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Elmira İLYASLI *

elmira.ilyasli@bsu.edu.az

Pronomen (Əvəzlik)

Alman dilində aşağıdakı əvəzlilər vardır: personalpronomen (şəxs əvəzliləri), possessivpronomen (yiyəlik əvəzliləri), demonstrativpronomen (işarə əvəzliləri), das reflexivpronomen (qayıdış əvəzliyi), jnterrogativpronomen (sual əvəzliləri), relativpronomen (nisbi əvəzlilər), Jndefinitivpronomen (qeyri-müəyyən əvəzlilər), negativpronomen (inkar əvəzliyi).

Das Unpers önliche pronomen es.

(es şəxssiz əvəzliyi), Das Reziprokpronomen (qaşılıqlı əvəzlik).

Əvəzlilər isim və sifət kimi çıxış edə bilir və bununla da cümlədə mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər və təyin olurlar.

Personalpronomen (şəxs əvəzliləri)

Şəxs əvəzliləri bunlardır:

ich-mən	wir-biz
du-sən	Jhr-siz
er	sie-onlar
sie	o Sie-siz (nəzakət formasında)
es	

Şəxs əvəzliləri aşağıdakı qaydada hallanır:

1. Şəxs tək və cəm

Nom.	ich-mən	wir -biz
Dat.	mir-mənə	uns-bizə
Akk.	mich-məni	uns-bizi

2-ci şəxs tək və cəm

Nom.	du-sən	Jhr-siz
------	--------	---------

* Baş müəllim, BDU- APXDI

Dat.	dir-sənə	euch-size
Akk.	dich-səni	euch-sizi

3-cü şəxs tək və cəm

Nom.	er-o	es-o	sie-o	sie-onlar
Dat.	ihm-ona	ihm-ona	ihr-ona	ihnen-onlara
Akk.	ihn-onu	es-onu	sie-ona	sie-onları

Nəzakət forması:

Nom.	Sie-siz
Dax.	Jhnen-size
Akk.	Sie-sizi

Şəxs əvəzliləri xüsusi qayda ilə şəxslənir. Bəzi əvəzlilər eyni formada müxtəlif mənalar kəsb edir:

məs: 1) Sie arbeitet hier-o burada işləyir.

2) Dort ist eine Frau. Jch seh sie gut. Orada bir qadın var. Mən onu yaxşı görürəm.

3) Meine Freunde arbeiten in einem werk. Sie arbeiten gut. Mənim dostlarıım bir zavodda işləyir. Onlar yaxşı işləyirlər.

4) Genosse Mamedov , Jhre Arbeit gefallet mir sehr. Sie arbeiten gut. Yoldaş Mamedov, sizin işiniz mənim xoşuma gəlir.Siz yaxşı işləyirsiniz.

Şəxs əvəzliyi. **Siz** nə vaxt işlənir?

1. “Siz” lə danışdığınız bir şəxsə müraciət etdikdə: Z.B.Lehrerin können Sei uns Zeit der Prüfung sagen?- Müəllimə imtahanın vaxtını bizə deyə bilərsizmi?
2. Hər biri ilə “Siz”lə danışdığınız çox adama müraciət etdikdə;
Der Schuldirektor sagte den Lehrern: Morgen haben wir eine Versammlung. Sie müssen an der Versammlung teilnehmen: Məktəb direktoru müəllimlərə dedi: Sabah bizim iclasımız var.Siz orda iştirak etməlisiniz.

Əvəzlik ihr çox adama müraciət etdikdə (əgər bu adamların hamsı ilə sən deyə müraciət edilirsə) işlənir.

Macht ihr alle Übungen (Bütün çalışmaları edin!)

Əvəzlilər isim və sifət rolunda çıxış edə bilir. Bundan asılı olaraq onlar cümlədə mübtəda,tamamlıq və ismi xəbər olurlar.

Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliləri dildə 6 hal olduğuna görə bu qayda hallanır.

Adlıq:	mən	sən	o	biz	siz	onlar
Yiyəlik:	mənim	sənin	onun	bizim	sizin	onların
Yönlük:	mənə	sənə	ona	bizə	sizə	onlara
Təsirlilik:	məni	səni	onu	bizi	sizi	onları
Yerlik:	məndə	səndə	onda	bizdə	sizdə	onlarda
Çıxışlıq:	məndən	səndən	ondan	bizdən	sizdən	onlardan

Azərbaycan dilində isimlərlə əvəzlilərin hallanmasının heç bir fərqi yoxdur. Təkcə 1ci şəxs yiyəlik halda n səssizi əvəzinə m səssizi qəbul edir.

İsimplərin yerlik və çıxışlıq hallarında söz kökü ilə hal şəkilçisi arasında heç bir əlavə samit artırılmır, üçüncü şəxs əvəzliyinin hallanmasında isə əvəzlilə şəkilçi arasına n samiti artırılır: atada-onda, atadan-ondan.

Possesivpronomen yiyəlik əvəzliləri.

Yiyəlik əvəzliləri alman dilində bunlardır:

Mein-mənim	unser-bizim
Dein-sənin	ener-sizin
Sein-onun	ihr-onların
Jhre-sizin	

Yiyəlik əvəzliləri sifət kimi işlənir. Onlar ismin qarşısında duraraq isimlə cinsə, hala, sayə görə uzlaşır.

Mein Vater ist Arzt
Und meine Mutter ist Ärztin.
Nimm meinen Bleistift!
Jhr Heft ist immer sauber.

Yiyəlik əvəzlilərinin hallanması

	Kişi cinsi	orta cins	qadın cinsi
Nom.	mein Bleistift	mein Heft	meine Name
Yen.	meines Bleistiftes	meines Heftes	meiner Name
Dat.	meinem Bleistift	meinem Heft	meiner Name
Akk.	meinen Bleistift	mein Heft	meine Name

Cəmdə

Nom. meine Bleistifte – klassen - Heffe

Yen. meiner Bleistifte – klassen - Heffe

Dat. meinen Bleistiften – klassen - Heffen

Akk. meine Bleistifte – klassen – Heffe

Yiyəlik əvəzliləri təkdə qeyri-müəyyən, cəmdə isə müəyyən artikl kimi hallanır.

Qayıdış əvəzliyi (Das Reflexirpronomen)

Alman dilində bir dənə qayıdış əvəzliyi vardır. Sich. O felin məsdəri ilə 3-cü şəxs tək və cəmdə və nəzakət formasında işlənir.

sich setzen- oturmaq

er setzt sich – o oturur

sie setzt sich- o oturur (qadın cinsi)

sie setzen sich – onlar otururlar

setzen Sie sich - əyləşin!

İşarə əvəzliləri (Das Demonstrativpronomen)

İşarə əvəzliləri bunlardır:

dieser-dieses, diese-bu

jener-jenes, jene - o

solcher,solches,solche-belə

das-bu

es-o

derselbe,dasselbe,dieselbe

derjenige,dasjenige,diejenige

dieser,jener və solcher müəyyən artikl kimi hallanır.

	Kişi cinsi	orta cins	qadın cinsi
Nom.	dieser Garten	jenes-Mädchen	jene Klasse
Yen.	dieses Gartens	jenes- Mädchens	jener Klasse
Dat.	diesem Garten	jenem- Mädchen	jener Klasse
Akk.	diesen Garten	jenes- Mädchen	jene Klasse

Cəmdə hər üç cinsdə

diese Gärten – jene Mädchen
dieser Gärten – jener Mädchen
diesen Gärten – jenen Mädchen
diese Gärten – jene Mädchen
solche Städte
solcher Städte
solchen Städte
solche Städte

dieser, jener, solcher əvəzliləri əksər vaxtlar sifəti əvəz edir/ təyin rolunda:

Dieser Junge heißt Peter, jener heißt Otto.

Azərbaycan dilində “o” əvəzliyi eyni zamanda işarə əvəzliyi hesab olunur. Ona görə də o əvəzliyini şəxs, işarə əvəzliyi adlandırırlar. Məsələn, O zəhmətkeş adam idi (şəxs əvəzliyi). O təmiz duyğular harda qaldı?(işarə əvəzliyi)

O əvəzliyi bu əvəzliyinə nisbətən uzaqda olan, xeyli əvvəllərdə yad edilən şəxsə və ya əşyaya işarə üçün işlədilir.

Məs: Diese Kinder, die im Hof spielen, sind sind gute Kinder-həyətdə oynayan uşaqlar yaxşı uşaqlardır.

Jene Kinder, die wir gesehen haben,lernen in der Schule nicht - həyətdə gördüyümüz o uşaqlar məktəbdə oxumurlar.

Solcher, es-e əvəzliləri təkdə qeyri-müəyyən artiklla işlənir; solch ein Mensch belə bir insan. Solch eine Frau – belə bir qadın;

Alman dilində das və es əvəzliləri işarə əvəzliyi kimi işlənir.Məsələn, Das ist ein Junge-bu bir oğlandır. Jch weiß es nicht- Mən onu bilmirəm.

Bu əvəzlilər ismi əvəz edir, cümlədə mübtədə və tamamlıq olurlar.

Mürəkkəb işarə əvəzliləri derselbe, dasselbe, derjenige, diejenige, dasjenige. Bu əvəzlilərdə 1-ci hissə müəyyən artikl kimi, 2-ci hissə isə sifətin zəif hallanması kimi hallanır.

Interrogativpronomen (Sual əvəzliləri). Sual əvəzliləri bunlardır: wer? (kim)?
was? (nə)
welcher?welches?welche? (hansı)
was für ein? was für eine? (necə? nə cür?)

wer? was əvəzlilikləri bu qayda ilə hallanır:

Nom. wer? (kim?)	was? (nə?)
Gen. wessen? (kimin?)	wessen? (nəyin?)
Dat. wem?(kimə?)	
Akk. wen? (kimi?)	was(nəyi?)

Wer, was əvəzlilikləri həmişə təkdə işlənir, amma cinslərə görə dəyişir.

Müasir alman dilində yönlük halda was əvəzliyi işlənir.

Wer antwortet? (kim cavab verir?)

Was ist das? – (Bu nədir?)

was? əvəzliyi bir adamın sənətini soruşduqda da işlənir.

Was ist dein Water, von Beruf? – (atan nə sənətində işləyir?nəçidir?)

welcher,-es,e əvəzlilikləri müəyyən artıqlıq kimi hallanır. Welcher,-es, e əvəzlilikləri cümlədə sifəti əvəz edən təyin olur.

was fur ein? əvəzliyində ancaq ein qeyri-müəyyən əvəzlik kimi hallanır.

was fur ein Student-(necə bir tələbə?)

was fur eine Stimme? (necə bir səs?)

was fur ein Kind? (necə bir uşaq?)

Welcher əvəzliyi adı çəkilən predmetin özündən söhbət gedəndə işlədilir. was fur ein?-əvəzliyi isə bu predmetin xarakterini, necəliyini öyrənmək üçün işlədilir.

Məsələn, welcher Film sagst du? (hansı filmi deyirsən?) - Krieg and Frieden

was fur ein Film ist das? (Bu necə filmdir)

Relativpronomen (Nisbi əvəzliliklər)

der, das, die, welcher,-es,-e

Nisbi əvəzliliklər aşağıdakı qaydada hallanır:

Nom. der, welcher	das, welches	die, welche
Gen. dem, dessen	dessen	deren
Dat. dem, welchem	dem, welchem	der, welcher
Akk. den, welchen	das, welches	die, welche

hər 3 cins cəmdə

Nom. die, welche

Gen. die, deren

Dat. denen, welchen

Akk. die, welche

Müasir alman dilində der,die,das əvəzliləri daha çox işlədilir. Çünki welcher, welches, welche də eyni mənani verir. Nisbi əvəzlilər budaq cümlələrdə işlədilir. Onlar budaq cümlələrdə həm bağlayıcı söz, həm də cümlə üzvü kimi işlədilir.

Das Kind,das ich im Hof gesehen habe ist sehr klug (Həyətdə gördüyüm uşaq çox ağıllıdır).

Jndefinitivpronomen (qeyri-müəyyən əvəzlilər)

Qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır:

man – (lar,lər)

jemand (kimsə)

mancher, manches, manche (bəzi)

jeder, jedes, jede (hər kəs)

alle (hamı)

einige (bir neçəsi)

viele (çoqları)

beide (hər ikisi)

wenige – az, bir az

etwas- nəşə

man əvəzliyi hallanmır. O qeyri-müəyyən şəxslil cümlələrdə mübtəda kimi çıxış edir.

Man liest (oxuyurlar)

Man arbeitet (işləyirlər)

Burada hərəkət bir neçə adama aid olur. Mancher əvəzliyi ismi və sifəti əvəz edir. Manche Menschen sind hier (Bəzi adamlar buradadırlar) - sifət.

Manche interessieren sieh für dich (bəziləri səninlə maraqlanırlar) - isim

jeder, jedes, jede təkçə təkde işlənir və müəyyən artikl kimi hallanır. Bu əvəzlik də cümlədə isim və sifət kimi çıxış edir.

Bei uns muß jeder arbeiten - isim. (Bizdə hər kəs işləməlidir).

Jedes siebenjähriges Kind muß Zur Schule gehen - sifət (Hər 7 yaşlı uşaq məktəbə getməlidir).

Jeder əvəzliyinin cəmi yoxdur. Cəmdə alle işlənir. Alle, einige, viele, beide və wenige ancaq cəmdə işlənir və müəyyən artikl kimi hallanır. Bu əvəzlilər cümlədə isim və sifət kimi çıxış edirlər.

Kein inkar əvəzliyi təkde qeyri-müəyyən artikl kimi, cəmdə isə müəyyən artikl kimi hallanır.

	kişi cinsi	orta cins	qadın cinsi	hər 3 cins cəmdə
Nom.	kein Stuhl	kein Heft	keine Frau	keine Stühle
Gen.	keines Stuhles	keines Heftes	keiner Frau	keiner Stühle
Dat.	keinem Stehl	keinem Heft	keiner Frau	keinen Stühlen
Ak.	keinen Stuhl	kein Heft	keine Frau	keine Stühle

Niemand əvəzliyi (heç kəs) və nichts (heç nə) əvəzliləri dəyişmir.

Niemand wollte Zu Hause bleiben (heç kim evdə qalmaq istemir).

Sie hat nichts geantwortet (o heç nə cavab vermədi).

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman dilində bir inkar işlədilir. “nicht” inkarı ilə “nichts” inkarını qarışdırmaq olmaz.

Jch gehe nicht (mən getmirəm).

Jch mache nichts (mən heç nə etmirəm).

Das unpersönlichepronomen es

(es şəxssiz əvəzliyi)

Es - şəxssiz əvəzliyi dəyişmir və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmir. O mübtədə kimi şəxssiz cümlələrdə işlədilir.

Es ist Kühl-sərindir.

Es regnet- yağış yağır.

Es ist sonnig-günəşlidir.

Das Rezipropronomen (qarşılıqlı əvəzlik)

Qarşılıqlı əvəzlilər iki və bir neçə şəxsin və yaxud əşyanın qarşılıqlı münasibətini göstərir.

Einander- (bir-birini)-qarşılıqlı əvəzlikdir və önlüklərin köməyi ilə onda mürəkkəb söz yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. О.Э.Михайлова, Е.Н.Шендельс. Справочник по грамматике немецкого языка. Москва 2001. 300 ст.
2. Ə.A.Hüseynov: Deutsch Universitetin ixtisası xarici dil olmayan fakültələri üçün dərslik Bakı 2006, 220 səh.

3. Ə.A.Hüseynov, E.N.İlyaslı. Qısa şərhli qaydalar və çalışmaları.Dərs vəsaiti Bakı 2011, 200 səh.
4. Yusif Seyidov. Azərbaycan dili. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı 2010, 350 səh.

Резюме

В данной статье представлена сравнительная информация о местоимениях, их видах и склонениях на немецком и азербайджанском языках, а также показаны сходства и различия местоимений и их использования на обоих языках.

Ключевые слова: местоимение, прилагательное, числительное, использовать, склонять, вопросительные слова, какой? как?

Abstract

This article provides comparative information about the pronouns, their types and declensions in the German and Azerbaijani languages, and also shows the similarities and differences of pronouns and their use in both languages.

Keywords: pronoun, adjective, numeral, use, declensions, question words, which?, how?

Rəyçi: Fatma Bağırova

RƏSMİ - İŞGÜZAR, PUBLİSİSTİK, MƏİŞƏT ÜSLUBLARININ TƏDİRİSİ ÜSULLARI

Ədəbi dil xalq danışığı dilinin cilalanmış forması hesab edildiyi üçün o müəyyən normalara qayda-qanunlara tabedir. Üslubiyyat da məhz ədəbi dil və onun normaları ilə sıx bağlı olan bir prosesdir. Üslubiyyat hər bir dilin ifadə olunma imkanlarını ortaya çıxarır və onun müxtəlif sferalarda ifadə olunmasını göstərir. Elə buna görə də üslubiyyata tərifi verərkən üslubiyyatı belə adlandırırlar: “dil vahidlərinin müxtəlif üslublarda məqsədəuyğun işlədilməsini öyrənən dilçilik sahəsinə üslubiyyat deyilir” (1, s. 228).

Hər bir dilin üslublar sistemi vardır ki, onlar dil vahidlərinin ifadə olunma imkanlarını ortaya qoyur və bir üslubu digərindən fərqləndirməyə imkan verir. Ona görə də rəsmi-ışgüzar, publisistik və məişət üslublarını tədris edən zaman diqqətdə saxlayacağımız və tələbələrə öyrədəcəyimiz ən vacib məsələ ilk növbədə dil vahidlərinin məqsədyönlü istifadəsi ilə bağlıdır. Qeyd edilən üslubların tədrisi zamanı düşünürük ki, iki istiqamət əsas götürülməlidir:

- 1) hər üç üslubun ümumi cəhətləri;
- 2) hər üç üslubun fərqli cəhətləri.

Adı çəkilən üslubların ümumi cəhətləri dedikdə onları şərti olaraq aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- 1) üslubların formalaşması ədəbi dilin yaranmasından sonrakı dövrə aid edilir, yəni onlar hamısı bir ədəbi dilin üslublarıdır;
- 2) üslublar ədəbi dilinin normalarına (fonetik, leksik və qrammatik) tabedir və çox az halda ondan kənara çıxıb bilər;
- 3) hər üslub milli ictimai tərəkürün məhsuludur.

Rəsmi-ışgüzar üslub zamanla ictimai-siyasi üslub da adlandırılmışdır. Biz bu terminə Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabında rast gələ bilərik. “Üslublar silsiləsində daha kütləvi və sadə, daha aktiv və işlək üslub ictimai-siyasi üslubdur. Bu üslub ailədən başlayaraq ümumxalq yığıncağına qədər, xüsusi məktublardan başlayaraq qəzet səhifələrinə qədər adi şəhadətnamədən başlayaraq diplomatik sənədlərə qədər çox müxtəlif ictimai sahələrdə işlənən geniş nüfuz dairəli bir

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

üslubdur” (2, s. 36-37). Deməli, ifadə formalarının genişliyi rəsmi-işgüzar üslubu daha işlək olmasına imkan vermişdir.

Rəsmi-işgüzar üslub dedikdə ilk növbədə tələbələrə rəsmi və işgüzar sənədlərin nə olduğunu başa salmaq lazımdır. Bəzən rəsmi-işgüzar üslubun yaranmasını müstəqillik illərinə aid etsələr də, onun XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin yaranmasına aid edilməsi doğru olardı. Əslində ilk rəsmi sənədlərin yazılması rəsmi üslubun yaranması hesab edilə bilər. Rəsmi-işgüzar üslubun XVI əsrdə yaranması fikri ilə razılaşıırıq. Bunu tələbələrə bu şəkildə izah edə bilərik ki, XVI əsrdə ana dilində ilk dəfə olaraq sarayda yazışmalar aparılmış və beləliklə, rəsmi-işgüzar üslubun əsası qoyulmuşdur. Çox təəssüf ki, sonralar fars və rus dillərinin hakim dilə çevrilməsi bu üslubun ana dilində inkişafına imkan verməmişdir. Rəsmi-işgüzar üslubun adı ilə bağlı müxtəlif terminlər vardır ki, tələbələrə hər ikisinin eyni üslubu ifadə etdiyini bildirmək lazımdır. Biz isə adı çəkilən üslubun rəsmi-işgüzar üslub terminin işlədilməsinin tərəfdarıyıq. Rəsmi-işgüzar üslub da digər üslub kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. S.Hüseynov və E.Qaracayeva rəsmi-işgüzar üslubun aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmişlər.

- 1) Rəsmi sənədlərin dilində artıq, mətləbdənkənar sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yer verilmir,
- 2) dəqiq söz və terminlər işlədilir, qrammatik normalara riayət edilir,
- 3) şamp xarakterli standart sözlərdən, basmaqəlib (trafaret) ifadə və cümlələrdən istifadə olunur” (3, s. 343).

Əslində rəsmi-işgüzar üslubun qeyd edilən xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini belə izah edə bilərik. Rəsmi sənədlər tarixi əhəmiyyət daşıyır ona görə də oradakı hər bir ifadə dəqiq və yerində seçilməlidir. Belə sənədlərdə təkarlara, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə qəti şəkildə yer vermək olmaz. Əgər bədii təsvir və ifadə vasitələrinə geniş yer verilərsə, bu zaman hüquqi sənədin dilində anlaşılmazlıq yaranar. Digər tərəfdən istər rəsmi sənəd olsun, istərsə də işgüzar sənəd onların hər birinin standart formada başlığı vardır. T.Hacıyev rəsmi sənədlərin dilində standartlığın olmasını belə izah edir: “Məlumdur ki, rəsmi sənəd dilində standartlar, qəliblər, vahid formalar olmalıdır. Bu standartçılıq həmin üslubdan kütləvi istifadə imkanını təmin etmək üçündür: azsavadlıların da qəlib dairəsində, standart söz və ifadələrlə ədəbi dil normasını icra edə bilməsi üçün bu forma yararlıdır” (4, s. 317).

Rəsmi-işgüzar üslubun tədrisi zamanı rəsmi və işgüzar sənədlərlə bağlı oxşar və fərqli cəhətlərə diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə, rəsmi sənədlər daha çox dövlət

əhəmiyyəti daşıyır. Rəsmi sənədlərə qanun, fərman, sərəncam, nota, qətnamə və s. daxil edilir.

Qanun – Azərbaycanın qanunverici orqanı olan Milli Məclis tərəfindən qəbul edilir. Azərbaycanın əsas qanunu Konstitusiyadır. Qanun ancaq Milli məclis tərəfindən qəbul edilir.

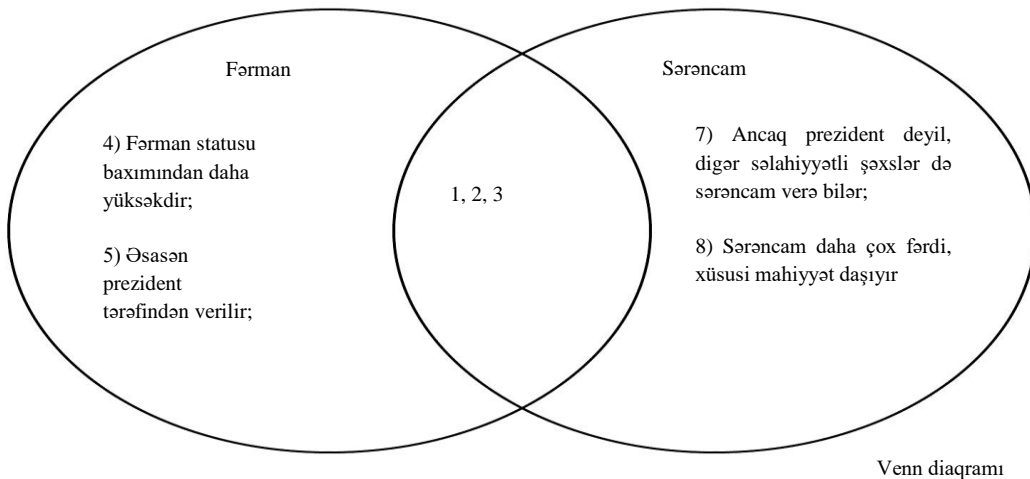
Fərman – dövlətin ali hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən və qanun qüvvəsini daşıyan sənədinə deyilir. Fərman, əsasən, dövlət başçısı tərəfindən imzalanır, çox böyük tarixi əhəmiyyətə və qanuni gücə malikdir.

Sərəncam – “fars mənşəli sər (baş) və əncam (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Əmr, göstəriş, tədbir görmə, həll etmə anlamındadır” (3, s. 371). Sərəncamı daha çox ölkə başçısı, bəzən nazir, Milli Məclisin sədri, eləcə də digər idarə və təşkilat rəhbərləri verə bilər.

Tələbələrə sərəncam və fərman arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri izah etmək lazımdır. Bu zaman müasir təhsil sistemində daha çox istifadə olunan və tələbələrə anlama prosesində böyük kömək edən Venn diaqramından da istifadə edə bilərik. Bu iki hüquqi sənəd arasında oxşar cəhətlər bunlardır:

- 1) hər iki sənədin dil və üslub xüsusiyyətləri rəsmi-ışğuzar üslubun tələblərinə cavab verir;
- 2) hər iki sənəd rəsmi-ışğuzar üslubdadır;
- 3) hər iki sənəd çox ciddi rəsmi dövlət sənədi olduğu üçün böyük tarixi və hüquqi mahiyyət daşıyır və s.

Qeyd etdiyimiz bu üç variantı Venn diaqramının oxşar hissəsinə, yəni hər iki diaqramın birləşdiyi mərkəzə yazırıq.

Bundan başqa hər iki hüquqi sənədin bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Fərmanı sərəncamdan fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 4) Fərman statusu baxımından sərəncamdan daha yüksəkdir;
- 5) Əsasən prezident tərəfindən verilir;
- 6) daha ümumi xarakter daşıyır – ümumi qaydalar müəyyən edilir.

Hər iki sənəd arasında fərqli cəhətləri də qeyd etmək lazımdır. Sərəncama aid xüsusiyyətlər bunlardır:

- 7) Ancaq prezident deyil, digər səlahiyyətli şəxslər də sərəncam verə bilər;
- 8) Sərəncam daha çox fərdi, xüsusi mahiyyət daşıyır.

İşgüzar sənədlərə ərizə, tərcümeyi-hal, afişa, akt, bildiriş, arayış, izahat, protokol və s. daxildir. İşgüzar sənədlərə aşağıda qeyd edilən xüsusiyyətləri daxil edə bilərik. Bəzən elmi ədəbiyyatlarda işgüzar sənədlərə əməli yazı nümunələri də deyilir. N.abdullayev əməli yazı nümunələrinin xüsusiyyətlərini belə qeyd etmişdir. “Əməli yazılar öz məzmununa görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Bilavasitə yazışma məqsədi daşıyan yazılar: teleqram, anket, təliqə, ərizə, məruzə, yazılı məlumatlar.
2. Müəyyən faktı təsdiq etmək üçün istifadə edilən yazılar: vəsiqə, arayış, vəkalətnamə və s.
3. Müəyyən hadisə və faktları əks etdirən kağızlar: akt, protokol, müqavilə və s.
4. İclas, müşavirə, yığıncaq, konfrans, qurultay və s. tərəfindən qəbul olunmuş qərarları əks etdirən əməli yazılar: protokol, stenoqrafik hesabat və s” (5, s. 198).

Tədris prosesində tələbələrə rəsmi-işgüzar üslub keçirilərkən onlara əməli yazı nümunələrinin yazılış forması mütləq şəkildə öyrədilməli, eyni zamanda imtahanda sonuncu sual kimi bir əməli yazı nümunəsi yazılması tələb olunmalıdır. Belə ki, tələblər ən çox ehtiyac olan ərizə, protokol, xasiyyətnamə, akt, tərcümeyi-hal və s. əməli yazı nümunələrini yazmağı bacarmalıdır. Eyni zamanda hər əməli yazı nümunəsinin fərqli cəhətlərini də bilməlidir.

İşgüzar sənədlər içərisində ən geniş yayılanlardan biri də ərizədir. Ərizə məzmun etibarını ilə müxtəlif ola bilər.

- 1) Şikayət məzmunlu ərizələr;
- 2) Xahiş məzmunlu ərizələr.

Məzmunları müxtəlif olsa da, ərizələrin hər iki formasının yazılış şəkli eynidir. Ərizənin başlığında kimə və kimdən yazılması, daha sonra məzmun qısa şəkildə verilməli

və mütləq ərizəni yazan ərizəçi özü olmalıdır. Ərizənin sonunda il, ay, gün yazılmaqla bərabər ərizə yazanın imzası qoyulmalıdır.

Tərcümeyi-hal şəxsin özü haqda məlumat verməsidir. Tərcümeyi-hal müxtəlif səbəblərlə bağlı yazıla bilər. Məsələn, işə qəbul olunduqda və s.

Xasiyyətname isə yuxarıda adını çəkdiyimiz (ərizə, tərcümeyi-hal) digər əməli yazı nümunələrindən fərqli olaraq şəxs tərəfindən yazılmır, ona müəssisə tərəfindən verilir. Xasiyyətname iş yerini, oxuduğu məktəbi, universiteti dəyişdikdə verilir.

Publisistik üslub funksional üslublardan biri hesab edilir. Digər üslublardan fərqli olaraq bu üslubun yaranma tarixi daha dəqiqdir. 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşr olunması ilə Azərbaycanda publisistikanın, eləcə də publisistik üslubun əsası qoyuldu. Publisistik üslub dedikdə ilk növbədə qəzet və jurnalların dili nəzərdə tutulur. Son dövrlər internetin yaranması ilə əlaqədar olaraq publisistik üslubun da əhatə dairəsi genişlənməmişdir. A.Qurbanov publisistik üslubun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır ki, “ictimai siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi ədəbi dilin publisistik funksional üslubu adlanır” (6, s. 35). Publisistik üslubun geniş yayılmasına səbəb onun anlaşılıqlı dillə ifadə olunmasıdır. Buna səbəb isə publisistik üslubun geniş oxucu kütləsinin maraqlarını əks etdirməsi, onlar üçün nəzərdə tutulmasıdır. Yaşından, peşəsindən, maraq dairəsindən asılı olmayaraq hamı publisistik üslubda yazılmış əsərləri oxuya bilər. Ona görə də publisistik üslub digər üslublardan fərqlənir. “Bu üslub milli ictimai təfəkkürü ifadə edən nitq forması olub, mətbuatda, radioda, televiziya funksionallaşır, olduqca müxtəlif maraqları, mövqeləri əks etdirir. Ona görə də publisistik üslubu digər üslublardan fərqləndirən, onun özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır: 1) informasiya zənginliyi; 2) şərhin lakonikliyi; 3) şərhin anlaşılıqlı, aydın olması; 4) söylənilən fikrin emosional, sərbəst olması; 5) mülahizələrin ümumiləşdirilməsi; 6) nitq qəliblərindən, nitq etiketlərindən şəraitə, məqama uyğun şəkildə istifadə; 7) digər üslublarla inteqrasiya; 8) elliptik və qısa cümlələrdən istifadə olunması; 9) ictimai-siyasi leksikadan istifadə edilməsi; 10) dilin müxtəlif təsvir vasitələrindən – inversiya, ritorik suallar, təkrirlər və s. istifadə edilməsi kimi xarakterik xüsusiyyətlər publisistik üslubu digər üslublardan fərqləndirir” (7, s. 30). Deməli, publisistik üslub müxtəlif insanları birləşdirdiyi kimi, müxtəlif maraq və düşüncələri də özündə əks etdirir.

Publisistik üslub yazılı və şifahi formada təzahür edir:

1. yazılı formada qəzet və jurnallarda öz əksini tapır;
2. şifahi formada isə radioda və televiziya öz əksini tapır.

T.Hacıyev XX əsrin əvvəllərində publisistik üslubun daxilində üç çalar olduğunu qeyd etmişdir. “Publisistik üslubun daxilində üç çalar seçilir: siyasi publisist dil, bədii publisist dil, elmi-publisist dil” (4, s. 302). Hal-hazırda isə bu üç bölgü saxlanılsa da siyasi-publisistik əvəzinə rəsmi-publisistik dil işlənir.

Bədii-publisistik üslub adından da göründüyü kimi həm bədii, həm də publisistik üslubun xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir, yəni iki üslubun birləşməsindən yaranmışdır. “Bədii-publisistik dil qəzet dilidir. Burada publisistik üslubun xüsusiyyətləri ilə yanaşı, obrazlılığa və bədiiliyə də yer verilir, yəni bəzən bədii təsvir vasitələrindən istifadə olunur. Oçerklər, felyetonlar və bəzi bədii məqalələr bura aiddir” (1, s. 239). Bədii-publisistik üslubda bədii üslubda olduğu kimi obrazlı ifadələrə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə rast gəlinə də, onu tamamilə bədii üslubla eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, bədii-publisistik üslub anlaşılıqlılığı, kütləviliyi ilə seçilməklə yanaşı, bədii üsluba xas olan əlamətlərin də hədsiz şəkildə qabardılmaması ilə seçilir. Məsələn, felyetonlar satirik mahiyyətli olduğu üçün onda obrazlılıq, bədii təsvir və ifadə vasitələri özünü göstərsə də, onun dili bədii üslubun dilindən ciddi şəkildə fərqlənir. Belə əsərlərdə bədii üslubun əsas göstəriciləri olan bədiilik, ekspressivlik, emosionallıq az hallarda olur.

Elmi-publisistik dil dedikdə elmi və publisistik üslubun qovuşuğundan yaranan üslub nəzərdə tutulur. Publisistik üslubun əsas göstəricisi kütləvilik, hamı tərəfindən anlaşılıqlılıq olduğu üçün bu üslubda terminlərə demək olar ki, rast gəlinmir. Elmi üslubda terminlərdən geniş istifadə olunduğu üçün elmi-publisistik dildə terminlərə rast gəlmək mümkündür.

Rəsmi-publisistik dil isə həm rəsmi üslubun, həm də publisistik üslubun cəhətlərini özündə birləşdirir. Bu üslubda rəsmi sənədlər qəzetlərdə çap olunmaqla geniş oxucu kütləsini cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Məişət üslubu insanların gündəlik həyatı ilə sıx bağlıdır. Məişət üslubunun yazılı forması yoxdur və onu ancaq şifahi formada görə bilərik. Digər üslublardan fərqli olaraq məişət üslubunda insanlar daha sərbəst olur. Onlar fikirlərini duyğu və düşüncələrini paylaşır və qarşı tərəfdən müntəzəm şəkildə informasiya qəbul edirlər. Məişət üslubunun digər xarakterik cəhəti nitqin sərbəstliyidir. Ancaq tələbələrə başa salmaq lazımdır ki, sərbəstlik dedikdə hər cür yolla fikrin ifadə olunması deyil, mədəni şəkildə ifadə olunması nəzərdə tutulur. Məişət üslubunun əsas özəyi canlı dialoji nitq formasıdır. Dialoji nitqdə fikirlər ifadə olunur, qarşı tərəflə canlı ünsiyyə qurulur, onun fikir və düşüncələrinə birbaşa münasibət bildirilir. Məişət üslubunda həm vasitəli, həm də vasitəsiz ünsiyyət vasitələri özünü aydın şəkildə ifadə edir. Cəmiyyətdə elə bir peşə, sənət sahəsi tapılmaz ki, onlar

məişət üslubundan istifadə etməmiş olsun. Amma məişət üslubunu digər üslublardan ayırmaq təcrid edərək tədris etmək doğru deyildir. Bədii üslubda məişət üslubunun imkanları yazıçıya oxucu ilə daha yaxşı əlaqə qurmaq, onunla sanki canlı şəkildə ünsiyyət qurmaq imkanı verir.

Deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gələ bilərik:

1) Azərbaycan dilinin funksional üslubları həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir;

2) rəsmi-işgüzar üslub dil vahidlərini, standart formaları qoruyub saxlamaq baxımından digər üslublardan fərqlənir;

3) publisistik üslub əhatə dairəsinin genişliyinə görə digər üslublardan seçilir;

4) məişət üslubu canlılığı, sərbəstliyi və yalnız şifahi forması olması ilə digər üslublardan fərqlənir.

5) funksional üslubların hər biri dil vahidlərindən fərqli şəkildə istifadə edir.

Deməli, ədəbi dildə mövcud olan hər bir üslub onun normalarına tabe olur və dil vahidlərindən özünəməxsus şəkildə istifadə edir və nəticədə, fərqli üslublar yaranır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Mərdanova, S.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / S.Mərdanova, X.Manafli, Ş.Abbasova – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2016. – 292 s.
- 2) Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Dərs vəsaiti. / Ə. Dəmirçizadə. – Bakı:Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1962. – 271 s.
- 3) Hüseynov, S.S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. / S.S. Hüseynov, E.M.Qaracayeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 408 s.
- 4) Hacıyev, T.İ. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. I (II hissə). – 2017. – 448 s.
- 5) Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. / N.Ə. Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 277 s.
- 6) Qurbanov A. Dil və üslub / A.Qurbanov. – Bakı: APU, – 1992. – 46 s.
- 7) Seyidova S. Publisistik üslubda dilin leksik laylarından istifadə / S.Seyidova, Abbasova S. // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. № 6, s. – 28-

RƏSMİ-İŞGÜZAR, PUBLİSİSTİK, MƏİŞƏT ÜSLUBLARININ TƏDİRİSİ ÜSULLARI

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dili formalaşdıqdan sonra onun üslublar sistemi yaranmağa başlamış və ədəbi dilin normalarına tabe olmuşdur. Rəsmi, publisistik, məişət üslubu dil vahidlərindən istifadəsinə görə bir-birindən fərqlənsə də, onlar arasında oxşar cəhətlər də az deyildir. Rəsmi üslub standart formaları, dilinin möhkəmliyi ilə seçilir. Tədris prosesində hər üç üslubu – rəsmi, publisistik və məişət, tədris edərkən ilk nöbvədə onların fərqli və oxşar cəhətlərini öyrətmək lazımdır. Rəsmi-ışgüzar üslubu həm rəsmi, həm də işgüzar sənədlərə bölməklə hansının daha çox dövlət əhəmiyyətli olduğuna aydınlıq gətirilir. Publisistik üslubun kütləvi, anlaşılıqlı olması ilə digər üslublardan seçilməsi və üç müxtəlif formada təzahür etməsi ön plana çəkilir və hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Məişət üslubunun sərbəst və canlı olması ilə digər üslublardan fərqləndiyi, ancaq bədii üslubda təzahür edildiyi diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: funksional üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ОФИЦИАЛЬНЫЙ СТИЛЬ, ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ СТИЛЬ И БЫТОВОЙ СТИЛЬ

Резюме

После становления азербайджанского литературного языка его система стилей начала складываться и подчиняться нормам литературного языка. Хотя официальный, публицистический и повседневный стили различаются по использованию языковых единиц, между ними есть много общего. Формальный стиль отличается стандартностью форм, силой языка. В процессе обучения в первую очередь должны быть изучены все три стиля - формальный, публицистический и повседневный, их различия и сходства. Разделение формально-делового стиля на официальный и деловой документы проясняет, что важнее для государства. Дело в том, что публицистический стиль популярен, понятен, отличается от других стилей и проявляется в трех различных формах, причем каждая из них анализируется отдельно. Отмечается, что стиль жизни отличается от других стилей свободой и живостью, но проявляется он в художественном стиле.

Ключевые слова: функциональный стиль, официальный стиль, публицистический стиль, бытовой стиль.

TEACHING METHODS OFFICIAL STYLE, JOURNALISTIC STYLE AND EVERYDAY STYLE

Summary

After the formation of the Azerbaijani literary language, its system of styles began to emerge and was subject to the norms of the literary language. Although official, journalistic, and everyday styles differ in their use of language units, there are many similarities between them. Formal style is distinguished by standard forms, the strength of the language. In the teaching process, all three styles - formal, journalistic and everyday - must be taught in the first place, their differences and similarities. Dividing the formal-business style into both official and business documents clarifies which is more important for the state. The fact that the journalistic style is popular, intelligible, distinguishes itself from other styles and manifests itself in three different forms, and each of them is analyzed separately. It is noted that the style of life differs from other styles by being free and lively, but it is manifested in an artistic style.

Key words: functional style, official style, journalistic style, everyday style

Rəyçi: Dosent İradə Şəmsizadə

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Qloballaşan dünyada elmin və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni ixtiralar, kəşflər meydana gəlir, belə innovativ yeniliklərə uyğun olaraq müxtəlif elm sahələri üzrə müəyyən elmi nəzəriyyələr, müddəalar, predmetlər, hadisə və proseslər yaranır ki, onlara aid anlayışları ifadə etmək üçün elmi dil – terminologiya formalaşır. Yeni ayrı-ayrı elmlərə məxsus məfhumların ifadəsi zamanı müvafiq söz-terminlərə ehtiyac duyulur. Bu zaman, adətən, həmin anlayış onu elmi dövriyyəyə daxil edən xalqın dilinin leksik bazasına əsaslanaraq adlandırılır. Sonradan isə qısa vaxt ərzində bütün dünyaya – digər xalqlara da ötürülən mövcud anlayışlar və onları ifadə edən terminlərin qəbul edilib istifadəsində müxtəlif yanaşmalar da mövcud ola bilər. Bu o deməkdir ki, innovativ yeniliklər: ixtira və kəşflər birinci olaraq hansı ölkədə meydana gəlirsə, o ölkənin də xalqının dilinə uyğun müvafiq ad alır. Belə adlar isə başqa xalqların dillərinə keçib mənimsənilərkən ya eynilə, ya müəyyən dəyişikliklər edilərək öz dillərinin milli strukturuna uyğunlaşdırılıb, ya da həmin terminləri milli dilin leksik fondunda mövcud olan sözlərlə adlandırmaqla istifadə edilir.

Qeyd olunan fikirlərə əsaslanaraq Azərbaycan dilində terminlərin yaranma mənbələrini aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

1. Azərbaycan dilində dildaxili mənbələrə əsaslanaraq yaranan terminlər. Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, dildaxili mənbələrə əsaslanmaqla terminlər yaradılarkən xalqın dili bütün səviyyələrdə dərinlən öyrənilməli və müvafiq elm sahələrinə aid anlayışları ifadə etmək üçün milli leksik fonda müraciət edilməlidir. Yəni qədim ənənlərə söykənən, zəngin lüğət tərkibinə malik və mükəmməl qrammatik quruluşa sahib olan Azərbaycan dili hazırda dünyanın inkişaf etmiş dillərindən sayılır. Və bu mənada, bu dilin termin yaradıcılığı prosesində də hər cür imkanları vardır. Buna uyğun olaraq milli leksik fondumuzun mənbə kimi rolunu və potensial imkanlarını belə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

a) ümumişlək sözlər mənbə kimi. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında ən əsas mənbələrdən biri hamının anladığı adi sözlərdir – ümumişlək leksikadır. Bu o deməkdir ki, termin yaratma prosesi zamanı ümumxalq dilinin qədim və zəngin söz xəzinəsinə

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi

müraciət edilərək oradan ahəngdar, yaxud tələfüzü asan və həm də mövcud anlayışı dolğun ifadə edə bilən sözlər götürülərək dəyərləndirilir. Buna uyğun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın formalaşmasında, təkmilləşməsində və zənginləşməsində dilimizin daxili imkanlarından geniş istifadə olunur. Belə ki, hər hansı bir elm sahəsində meydana gələn yeni məfhumları adlandırmaq üçün ilk növbədə ana dilinin lüğət tərkibinə diqqət yetirilir və konkret məfhumu ifadə etmək üçün müvafiq mövcud sözlər yeni terminoloji mənə kəsb etməklə anlayışların adlandırılması və ya təyin edilməsində istifadə olunur. Yəni ümumxalq dilində işlənən və ya lüğət tərkibimizdə yer alan adi sözlər öz mənalarını saxlamaqla bərabər, onlara daha yeni bir definitiv funksiya daşıya biləcək mənə da əlavə olunur və müəyyən sahə terminologiyasında elmi anlayışları ifadə edir. M.Qasımov yazır: “Dil inkişafında onun əsas mənbə, tükənməz məxəz olduğu unudulmamalıdır. Dilimizdə qarşılığı olmayan və işləndiyi şəkildə qəbul edilməsi lazım görülməyən terminləri əvəz etmək üçün süniliyə və uydurmaçılığa yol vermədən xalq dili əsasında yeni terminlər yaradılmalıdır. Əgər biz ədəbi və elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilini, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik” (5, s. 116). Əlbəttə, dilimizin milliliyini qorumaq üçün bu çox önəmli bir prinsipdir. Lakin bu həmişə belə ola bilməz. Çünki ölkəmiz və dilimiz təcrid şəraitində deyil, dünya ölkələrinə, xalqlarına və dillərinə inteqrasiya etməklə qloballaşmaya öz töhfələrini vermişdir. Həm də milli leksikamızın termin yaradıcılığındakı mənbə rolunu oynaması bütün sahə terminləri üçün eyni funksiya daşımır. Yeni elə sahə terminologiyaları (məsələn, kənd təsərrüfatı, botanika və s.) var ki, onlarda ümumxalq dilinə müraciət etmək daha faydalı və anlayışların asan anlaşılması baxımından məqsədəuyğundur. Elə sahə terminologiyaları da var ki, əksinə onlarda milli – adi sözləri termin kimi təqdim etmək zərərliyə.

Terminoloji leksikanın millilik dərəcəsini göstərən faktlardan biri də müəyyən elmlərin mövcudluq müddətindən asılıdır. V.Aslanov yazır ki, “Əgər bu və ya digər xalqda hər hansı bir elm sahəsinin inkişaf tarixi qədimdirsə, həmin elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirən terminlərin çoxu o xalqın öz dilinin sözlərindən ibarət olur. Ona görə də təbabətin, biologiyanın, botanikanın, zoologiyanın, coğrafiyanın, astronomiyanın və bir çox başqa elmlərin təşəkkülündən çox-çox əvvəl bu elmlərdə sonralar terminoloji mənə almış baş, göz, ürək, cücü, ot, ağac, qış, yaz, güney, quzey, yer, göy, günəş, ay kimi sözlər işlənmişdir. Eyni cəhət xəstəlikləri, təbiət hadisələrini, dini dünyagörüşünü ifadə edən, insanlar arasında qohumluq əlaqələrini bildirən sözlərə aiddir: qızılca, sarılıq, qar, külək, yağış, qardaş, bacı, oğul, nənə, baba və s.” (2, s. 22-23). Göründüyü kimi, bəzi elm

sahələrində istifadə olunan terminlərin əksəriyyəti əvvəllər uzun müddət, yeni müvafiq elmlər konkret bir elm kimi formalaşana qədər adi sözlər kimi işlənmiş və hamı tərəfindən də anlaşılmışdır. Məlum müddətdən sonra – elmlər formalaşanda belə sözlər həmin elmlərin terminologiyasının bazasını təşkil etmişdir. Yeni elmin anlayışlarını təyin etmək üçün yeni terminlər icad etməyə ehtiyac qalmamışdır, mövcud sözlərdən bəhrələnməklə anlayışların ifadəsinə nail olunmuşdur.

Bir məsələni də vurğulayaq ki, ümumxalq dilindən götürülüb terminləşdirilən sözlərin heç də hamısı uğurlu olmamışdır. Onların bəziləri müvafiq sahədə özünə işləklik qazanmadığı üçün sıradan çıxmış və ya sinonimi ilə əvəzlənmişdir (sinonimi alınma və ya milli ola bilər). Buna XX əsrin əvvəllərindəki puristlərin milli sözlərimiz əsasında düzəltdiyi “yərbil” – geologiya, “göybil” – astronomiya kimi uğursuz terminləri nümunə göstərmək olar. Elə də ola bilər ki, termin kimi neologizm olduğu ilkin vaxtlarda dilə tam yatmasa da, sonradan uğurlu bir termin kimi işləklik qazana bilər. “Şübhəsiz ki, ana dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılması prosesində müvəffəqiyyətli terminlərlə yanaşı, xoşa gəlməyən, qulaqda yaxşı səslənməyən terminlər də ortaya çıxa bilər; bu və ya digər termin yeni işlədildə qeyri-münasib görünə bilər. Lakin vərdiş edildikdən sonra həmin termin əlaqədar terminoloji sistemdə öz yerini möhkəmlədir və heç də mövcud terminlərdən fərqlənmir. Odur ki, termin yaradıcılığında ayrı-ayrı nöqtəyi-nəzərlərə əsaslanmaq düzgün deyil” (5, 1973, s. 115).

Qeyd olunanlardan başqa, onu da deyək ki, Azərbaycan dilində terminlərin hansı mənbədən və necə əldə edilib işlədilməsi müvafiq elmlə məşğul olan alimlərin mövqeyindən də asılı olan bir məsələdir. Yeni hətta eyni bir elm sahəsində olan iki alim-mütəxəssisin biri milli sözlərimizin, digəri isə əcnəbi sözlərin termin kimi işlənməsinin tərəfdarı ola bilər. Yeni “terminlərin yaradılmasında və onların dilin lüğət tərkibində möhkəmlənərək geniş yayılmasında bu və ya başqa elm sahəsinin mütəxəssisləri mühüm rol oynayırlar. Bəzən dildə çox qədimlərdən mövcud olan söz götürülür, həmin sözə müvafiq sözdüzəldici şəklçi artırılır, ona yeni terminoloji məna verilir. Belə söz-terminlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsi nəzərdə tutulmuş anlayışı və ya əşyanı nə dərəcədə dəqiq ifadə etməsindən, tələffüz üçün münasib olub-olmamasından asılıdır. “Quraşdırmaq”, “düzəltmək” mənasını daşıyan “qayıрма” sözü hazırda bir termin kimi “maşınqayıрма”, “dəzğahqayıрма” tipli mürəkkəb sözlərin tərkibində terminoloji mənada işlənməkdədir” (2, s. 23).

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, adi sözlər terminə çevrilərkən onun əvvəlki və sonrakı mənaları arasındakı əlaqələr saxlanılmaqla bərabər, həm də dəyişir. Çünki terminləşmə

prosesində sözlün anlayış əlaqələri pozulur, semantikasında dəyişikliklər özünü göstərir. Belə dəyişikliklərdən biri odur ki, adi söz terminləşərkən onun mənası xüsusiləşir, yeni anlayış və termin münasibəti müəyyənləşdirilir, belə sözlər müvafiq sahə terminologiyasına daxil olaraq definitiv funksiya daşıyır və anlayışı təyin edə bilən bir məna yükünü öz üzərinə götürür. Məhz belə prinsipləri diqqətdə saxlayaraq terminoloji leksikaya daxil edilən hər bir sözə həssaslıqla yanaşmalıyıq.

b) dialektlər termin yaradıcılığında mənbə kimi. “Terminologiya ayrıca xüsusi sözyaratma üsul və vasitələrə malik deyil. Terminologiyada da ümumi ədəbi dildə sözlərin yaradılması üçün istifadə olunan üsul və vasitələrindən istifadə edilir. Belə ki, leksik-semantik üsulla yaranan terminlərin böyük əksəriyyəti ümumxalq sözlərinin termin səciyyəsi qazanması hesabına baş verib. Ümumxalq sözlərin terminləşməsinin digər halı isə sözlərin semantik baxımdan dəyişməsi hesabına baş verir. Semantik baxımdan dəyişərək terminləşən leksik vahidlərdən biri də dialekt sözləridir. İctimai-tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olan dialektizmlər ədəbi dilin inkişafında rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib formalaşmasında bir mənbədir və daim qalmaqdadır” (1, s. 24). Yeni Azərbaycan dilində terminləşmə prosesində adi – ümumişlək sözlər kimi dialektlər də məhdud məhəlli xarakterli sözdən elmi səciyyəli söz səviyyəsinə yüksələ bilir. Bu zaman isə terminoloji işdə hər hansı adi məfhum yox, müvafiq elm sahəsinə məxsus olan və mühüm əhəmiyyət kəsb edən məfhum əsas götürülərək onun təyin edilməsi və ya adlandırılması üçün müəyyən sözlər seçilir. “Təcrübə göstərir ki, terminologiyada müəyyən hallarda dialektlərə məxsus söz və ifadələrdən də istifadə olunması mümkündür. Doğrudur, bəzən eyni terminoloji sistem daxilində, eyni məfhumun ifadəsi üçün həm ədəbi dilə, həm də dialekt və şivələrə məxsus sözlərin işlədilməsi terminlərin sabitləşdirilməsinə və unifikasiya edilməsinə bir qədər maneçilik törədir. Bununla belə, məhəlli sözlər, dialektizmlər də müxtəlif terminoloji sistemlərə girərək, həmin sistemlərin eynihüquqlu üzvünə çevrilir və heç də yabançı təsir bağışlamır” (3, s. 45). Göründüyü kimi, dilimizin termin yaradıcılığında milli dialekt və şivələrimizdən istifadə edilməsi zəruri, həm də təbii bir proses kimi dəyərləndirilməlidir. Ona görə ki, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının formalaşması, təkmilləşdirilməsi və terminlərin dəqiqləşdirilməsi üçün dialektlərdə zəngin material vardır və mühüm mənbə kimi önəmlidir. M.Qasimov yazır ki, “indiyədək terminoloji lüğətlərdə Azərbaycan dili dialektlərinin leksik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur. Məsələn, torpaqşünaslıq terminologiyasına dialekt leksikasından şırım, kəltən, herik, bozqır, çayır; coğrafiya terminologiyasına yal, tirə, gədik, qıjov, sırsıra, çaylaq; texniki

terminologiyaya qırma, vərdənə, məngənə, tiyə, bıçqı, şadra, isgənə; heyvandarlıq terminologiyasına ağıl, yataq, arğac, küz, şişək və s. terminlər daxil edilmişdir.

Terminoloji lüğətlərdə şivələrdən götürülən termin-adlar (məsələn: at adları, qoyunların, qaramalın müxtəlif əlamətlərinə, rənginə, yaşına görə adları) da az deyildir” (5, s. 117-118). Bu onu deməyə əsas verir ki, terminoloji leksikanın zənginləşməsində dialektlərin mənbə kimi çıxış etməsi bütün elm sahələri üçün eyni dərəcədə məhsuldar deyildir. Belə ki, ipəkçilik, əkinçilik, heyvandarlıq, zoologiya, botanika, meşəçilik, meyvəçilik və s. kimi elm sahələrinə məxsus terminlərin əksəriyyəti ümumxalq dilindən, xüsusilə də dialektlərdən götürülərək elmi anlayışı ifadə etməyə başlamışdır. Lakin bu fikri digər elm sahələri üçün də səsləndirmək olmur. Çünki bəzi elmlərin terminlərinin yaradılmasında başqa mənbələr, xüsusilə də əcnəbi mənbələr əsas rola malikdir.

Qeyd edək ki, dialektlərdən termin yaradıcılığında mənbə kimi istifadə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Anlayışı dolğun ifadə edə bilməyən, nöqsanlara səbəb ola biləcək leksik vahidlərin terminləşməsi, fikrimizcə, məqsədəuyğun deyil. Ondansa, alınma sözləri termin kimi işlətmək daha düzgün olardı. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən İ.Həsənov yazır ki, “dialekt və şivələrdən termin kimi işlətmək üçün sözlər götürülərkən müəyyən prinsip gözlənilməlidir... Eyni məfhumun ifadəsi üçün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif sözlər işləne bilər. Belə sözlərdən daha əlverişlisi nəzərdə tutulmuş məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilməlidir. Dialekt və şivələrdən alınan terminlər ədəbi dilin normalarına tabe edilməlidir. Məlumdur ki, dialekt və şivələrdə sözlərin müxtəlif fonetik variantları mövcuddur. Lakin həmin fonetik variantlar terminologiyada əks olunmamalıdır” (3, s. 46). Bu proses terminologiyadakı çaşqınlığı da aradan qaldırmış olur. Ona görə də bunu nəzərə almaq vacibdir.

M.İslamov “Termin yaradıcılığında dialekt sözlərdən istifadə” adlı məqaləsində maraqlı bir cəhətə toxunur və yazır: “Dialekt və şivələrdən alınan terminlərin bir qismi elə sözlərdir ki, onların qarşılığı ədəbi dildə yoxdur. Bu və ya başqa bir anlayışı ifadə etmək üçün işədilən belə sözlərə ədəbi dildə ehtiyac duyulmuş, onlardan istifadə olunmuş və lüğətlərdə təsbit edilmişdir: başaq, tərəcə, cuvar, mahlıc, ağnaq, qurut, balağ, küz, keşgəl və s.” (4, s. 30).

Bir məsələni də qeyd edək ki, dialekt leksikasından bədii dil vasitəsilə ədəbi dilə sözlər daxil olduğu kimi terminoloji leksikaya da daxil ola bilər.

Dialekt sözləri əsasında formalaşan bir sıra terminlərə nəzər salaq: darangi, əbrişim, ərik, barınc, boranı, döşəmə, qaytarma, başaltı, karvanqıran, bat-bat, dəmirqara, ilğım və s.

c) onomastik vahidlər mənbə kimi. Azərbaycan dilində milli termin yaradıcılığının mənbələrindən biri də onomastik vahidlərdir. Buraya toponimik, antropimik və s. kimi leksik vahidləri aid etmək olar ki, onlardan yaranan terminlər bəzi sahə terminologiyasında xüsusilə diqqət çəkir.

Antroponimlər insan ad və soyadları əsasında yaranan terminlərdir. Məsələn, dizel, ford, rentgen, kalaşnikov, hers, qaqarınik, bronit və s. terminlər bu qəbildəndir. L.Qurbanova yazır ki, “onomastik vahidlər əsasında yaranan sözlər termin kimi müəyyən sahəyə xidmət edir. Məsələn, qədim yunan filosofları Aristotelin, Platonun, Epikürün və başqalarının adından aristotelizm, aristotelçi, aristotelçilik, platonizm, platonik, epikürçü, epikürçülük, epikürizm kimi terminlər yaranaraq fəlsəfə və tarixdə işlədilir” (6, s. 115).

Toponimlər – yer adları (ölkə, şəhər və s.) əsasında müxtəlif elm sahələrinə məxsus terminlər formalaşa bilər. Məsələn, şamaxı (parça növü), badamlı (mineral su), şəki ipəyi, ağdam (şərab növü), olimp, olimpiada və s. bu kimi nümunələr kifayət qədərdir.

2. Azərbaycan dilində əcnəbi mənbələrə əsaslanaraq yaranan terminlər:

a) ərəb və fars dillərinin leksik sistemi mənbə kimi. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yeni yaranan anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün dilimizin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda digər əcnəbi dilə müraciət edilir, başqa dil və ya dillərin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır. Bu proses dilimizdə çox qədim dövrlərdən, yəni digər xalqlarla müxtəlif səviyyəli əlaqə və münasibətlərin yarandığı vaxtlardan başlayaraq bu gün də davam edir. Ərəb və fars dilləri də tarixən dilimizlə belə əlaqə və münasibətlərdə olan dillərdir. Məlum tarixi səbəb və şərait zəminində bu dillərdən dilimizin leksik sisteminə xeyli sayda söz-terminlər daxil olmuşdur. Həm də bu mənşədən olan terminlər, demək olar ki, bütün sahə terminologiyalarını bu və ya digər formada əhatə edir. Bu xüsusda M.Qasımov yazır: “terminologiya ilə əlaqədar qarşıya çıxan mühüm məsələlərdən biri dilimizdəki ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət məsələsidir. Çünki müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində belə terminlər xüsusi yer tutur. Həmin terminlərin müəyyən bir qismi dilimizdə tamamilə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu tip terminlər müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ümumiyyətlə alınma terminlər hesab edilsə də, əcnəbi terminlər sayılmır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində elmi-texniki terminologiya yaradılarkən ərəb və fars dillərindən ayrıca mənbə kimi istifadə edilməsə də, dilimizin lüğət tərkibində artıq mövcud olan ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət məsələsi üzərində dayanmaq lazım gəlir” (5, s. 119). Buradakı qeyddən belə anlaşılır ki, ərəb və fars dillərindən söz almanı müasir çağımıza aid etmək olmaz. Bu dillərin dilimiz üçün terminalma mənbəyi kimi fəaliyyəti qədim tarixə söykənir.

Ona görə də adı çəkilən dillərdən dilimizə gətirilən sözlərin daxilolma tarixi qədim olduğu və belə sözlərin dilimizdə işlənməsi uzun zamanı əhatə etdiyi üçün artıq onlar bizim üçün doğmalaşmış, öz sözlərimizlə qynayıb-qarışmışdır. N.Məmmədlinin təbirincə desək, “bu sözlər həm yazılı dildə, həm də ümumxalq danışığı dilində işlənmişdir. Forma və mənasını bir neçə dəfə dəyişmiş tək-tək sözləri istisna etməklə, Azərbaycan dilindəki ərəb və fars sözləri vasitəsiz alınmalardır. Yeni qrafik mühitdə fonetik tərkibi unifikasiya olunan ərəb və fars sözləri dilimizin leksik-qrammatik sisteminin qanunlarına uyğunlaşaraq o dərəcədə mənimsənilmişlər ki, Azərbaycan sözlərindən çox vaxt fərqlənmirlər. Onlardan bəzisi sözdüzəldici şəkilçilərlə hazır şəkildə dilimizə keçmiş, əksəriyyəti isə dilimizin sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul etmişlər” (7, s. 34).

Qeyd edilməlidir ki, tarixən müəyyən zamanlarda, xüsusilə XI əsrdən sonra fars dili poeziya dili, ərəb dili isə elmi əsərlərin dili olmuşdur. Bundan başqa, ərəb dili həm ümumiyyətlə, dini əsərlərin dili olmuş, həm də XI əsrə qədər poeziya dili, ondan sonra da fars dili aparıcı mövqeyə keçməsinə baxmayaraq, ərəb dilində də əsərlər yazılırdı. Bu faktlar onu göstərir ki, ədəbiyyatşünaslığa, dinə, bütövlükdə elmə aid terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir. Məsələn, Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: müxəmməs, ərüz, təxmis, rəcəz, şeir, təkrir, faciə və s. ərəb; dibaçə, bənd, dastan taziyanə və s. terminlər isə fars mənşəlidir. Dini terminlər: Allah, rükət, səcdə, hədis, qiyamət, küfr, mömin, fərhan, hicrət, aşura, hicab və s. ərəb; pak, dəstəmaz, pir, canamaz, pişnamaz, namaz və s. fars mənşəlidir. Göründüyü kimi, məhz tarixən bu dillərə məxsus istilahlardan poeziya, din və elmlə ruhumuza daxil olub möhkəmləndiyi üçün, həm də uzun bir dövrə əhatə etdiyi üçün doğmalaşmışdır. “Rus və Avropa alınmalarından fərqli olaraq, ərəb və fars mənşəli terminlər ədəbi dilimizdə və ümumxalq danışığında, demək olar ki, hamı tərəfindən anlaşılır. Bu sözlər dilimizdə elə qaynayıb-qarışmış, quruluşca elə dəyişmişlər ki, ifadə və tələffüzünə görə Azərbaycan dili sözlərindən fərqlənmirlər” (7, s. 75). Onu da deyək ki, bu dillərdən dilimizə daxil olarkən söz-terminlərin əksəriyyəti kor-koranə deyil, dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq istifadə edilmişdir. Məsələn, qayda, fayda, ağıl və s. sözlər bu qəbildəndir.

b) rus və Avropa dilləri mənbə kimi. Qədim və zəngin tarixi keçmiş olan Azərbaycan dili tarixin obyektiv inkişafı axınında öz xalqı ilə birlikdə bütün mərhələlərdən keçmiş və çağdaş dövrümüzdə inkişaf etmiş dillərdən biridir. Heç bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi birtərəfli olmadığı kimi Azərbaycan dilinin də leksik sisteminin inkişafı digər xalqlar və onların dili ilə müxtəlif istiqamətli əlaqələrin nəticəsində daha da zənginləşmişdir. Yəni başqa bir dildən söz alma prosesi dilin kasıblığını göstərən fakt ola

bilməz. Belə ki, dilimizin inkişafında ərəb və fars mənşəli leksika ilə yanaşı, Avropa mənşəli sözlərin də rolu böyükdür. Yəni onlar Azərbaycan xalqının məişətində və ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edir. Fikrimizcə, elə bir elm sahəsi olmaz ki, orada Avropa mənşəli terminlər işlənməsin. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilinin terminoloji tərkibinə Avropa xalqlarının dillərinə bütün elm sahələrinə aid terminlər daxil olmuşdur. Sadəcə sovet dövründə həmin dillərdən keçən terminlərin alınmasında rus dilinin rolu böyük olmuşdur. Yəni ki rus dili Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə aralıq və ya mənbə dil rolunu oynamışdır. Lakin bu prosesi hazırkı dövrümüzdə şamil edə bilmərik, ona görə ki, hazırda terminlər Avropa dillərindən birbaşa Azərbaycan dilinə gətirilə bilər. Məsələn, son zamanlar öz inkişafını yaşayan və çağımız üçün daha da aktual olan elm sahələrinə aid terminlər Avropa dillərindən birbaşa alınır: menecer, indeks, depozit, inflyasiya, biznesmen, makler, investor və s. terminləri nümunə gətirmək olar.

Bir məsələni də qeyd edək ki, “hazırda ingilis dilindən, eləcə də Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə söz o zaman keçir ki, bu dildə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumu bildiren başqa söz olmasın və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətinlik törətsin. Məsələn: konqress, panoram, kater, komputer, biznes, Bill, sistern, aysberq, telefon, meqafon, fonoskopiya, büdcə, çarter, kross, printer, ofset, menecer, lobba, bosman, harmoniya və s. bu kimi sözlər dilimizdə qarşılıqlı olmayan alınmalardır” (8, s. 85).

Atrıq qeyd etdiyimiz kimi, Avropa dillərinə məxsus terminlərin dilimizə daxil olmasında rus dili aralıq dil kimi çıxış etmişdir. Buna görə də “dilimizdə aralıq dili rus dili olan xeyli sayda alınma terminlər var. Bu tip terminlərin bəziləri olduğu kimi, bəziləri isə rus dilinin normalarına uyğun olaraq dəyişmiş və bu formada dilimizə daxil olmuşdur. Mənbə dildən heç bir dəyişiklik olmadan rus dili vasitəsi ilə dilimizə keçən alınma terminlərə misal olaraq: aspect (ing.) - aspect (fr.) - аспект (rus) - aspekt (Az.) - “əşya, hadisə və anlayışlara münasibət, nöqtəyi-nəzər”, component (ing) -composant (fr.) - компонент (rus) - komponent (Az.) - “bir şeyin tərkib hissəsi, bir şeyi əmələ gətirən hissələrdən hər biri”, control (ing.) - contrôle (fr.) - контроль (rus) - kontrol (Az.) - “nəzarət, yoxlama, təftiş”, period (ing) - période (fr.) - период (rus)-period (Az.) - “müddət, vaxt” və s.” (1, s. 114-115).

Nəhayət, qeyd edək ki, Azərbaycan dilində terminlərin yaranma mənbələri kimi şərti qruplara ayırdığımız sahələrin hər biri ayrıca xüsusi bir araşdırma mövzudur. Buna görə də biz bu məqalədə onları mənbə kimi qeyd edərək onlara aid fikirlərimizi ümumiləşdirib təqdim etdik və belə nəticəyə gəldik ki, istər dünyada tarixən baş verən

yeniliklərin, dillərarası əlaqə, istərsə də çağımızın qloballaşma prosesinin dilimizdə yaratdığı yeni sözlər, həm dilimizin daxili imkanları, həm də əcnəbi mənbələr hesabına dilimizin leksik sistemini daha da zənginləşdirmişdir. Son illər çap olunmuş elmi-texniki ədəbiyyatlar və ictimai-siyasi mətbuat vasitələri üzərində aparılan müşahidələrdən də aydın olur ki, dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlər əvvəlki illərə nisbətən daha çoxdur. Bunun əsas səbəblərindən biri də bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq elmi-texniki yeniliklərin, maddi məhsulların, müxtəlif sahələri əks etdirən reklam və elanların təbliğ edilməsidir. Belə bir inkişaf prosesində Avropa mənbəli terminlər Azərbaycan terminologiyası üçün əsas alınma mənbəyinə çevrilmişdir. Fars və ərəb dilləri isə tarixən mənbə rolunu oynayaraq, dilimizə külli miqdarda terminlərin daxil olmasına səbəb olsa da, artıq bu proses xeyli zəifləmişdir.

Göstərilən dildaxili mənbələrin də hər birinin termin yaradıcılığında özünəməxsus rolu vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri. Fil.fəl.dok... diss.. Bakı, 2017, 162 s.
2. Aslanov V. Termin yaradıcılığı və ümumxalq dili // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 65 s., səh: 22-25
3. Həsənov İ. Terminologiyada dialekt leksikasından istifadə məsələsi // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 65 s., səh: 44-47
4. İslamov M. Termin yaradıcılığında dialekt sözlərindən istifadə // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, 88 s., səh: 29-32
5. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
6. Qurbanova L. Dil sistemində terminoloji leksika. Bakı: ADPU, 2006, 138 s.
7. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 488 s.
8. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində alınma terminlərin yaranma mənbələri // Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2013, 288 s., səh: 70-89

İ.Məhərrəmov

Azərbaycan dilində terminlərin yaranma mənbələri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində terminlərin yaranma mənbələri tədqiq edilir. Dildə terminlərin yaranma səbəbləri izah olunur və termin yaradıcılığı zamanı müvafiq anlayışların ifadə edilməsi üçün müxtəlif mənbələrə müraciət edilir. Həmin mənbələr belə sistemləşdirilir: 1. Azərbaycan dilində dildaxili mənbələrə əsaslanaraq yaranan terminlər: a) ümumişlək sözlər mənbə kimi, b) dialektlər termin yaradıcılığında mənbə kimi, onomastik vahidlər mənbə kimi; 2. Azərbaycan dilində əcnəbi mənbələrə əsaslanaraq yaranan terminlər: a) ərəb və fars dillərinin leksik sistemi mənbə kimi, b) rus və Avropa dilləri mənbə kimi.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, terminlərin yaranma mənbələri, ümumxalq danışığı dili, dialekt, onomastik vahidlər, alınma sözlər

İ. Maharramova

Sources of terms formation in Azerbaijani language

Summary

The article explores the sources of formation terminology in the Azerbaijani language. The reasons for the formation of terminology in the language are explained and different sources are consulted for the expression of relevant concepts in the terminology. These sources are systematized as follows: 1. The terms formed in the Azerbaijani language based on linguistic sources: a) common words as a source, b) dialects as a source, onomastic units as a source; 2. Terms based on foreign sources in Azerbaijani: a) lexical system of Arabic and Persian languages as a source, b) Russian and European languages as a source.

Keywords: Azerbaijani language, sources of terms formation, universal spoken language, dialect, onomastic units, borrowed words

И. Магеррамова

Источники терминологического образования азербайджанского языка

Резюме

В статье исследуются источники терминологии образования в азербайджанском языке. Объясняются причины образования терминологии в

языке, и проводятся консультации с различными источниками для выражения соответствующих понятий в терминологии. Эти источники систематизированы следующим образом: 1. Термины, сформированные в азербайджанском языке на основе лингвистических источников: а) общеупотребительные слова как источник, б) диалекты как источник, ономастические единицы как источник; 2. Термины, основанные на зарубежных источниках на азербайджанском языке: а) лексическая система арабского и персидского языков как источник, б) русский и европейский языки как источник.

Ключевые слова: азербайджанский язык, источники образования терминов, общечеловеческий разговорный язык, диалект, ономастические единицы, заимствованные слова.

Rəyçi: Dosent Ofelya Piriyeva

«GƏRƏK» SÖZÜNÜN QRAMMATİK MƏNASININ TƏYİN EDİLMƏSİ HAQQINDA

Biz bu məqələmizdə qrammatik mənasının təyin edilməsində çətinlik çəkilən sözlərdən biri olan «gərək» sözünün inkişafına dair qısa bir məlumat verməyi lazım bildik.

Müasir Azərbaycan dilində şifahi nitqimizə nisbətən yazıda az işlənən sözlərdən biri də «gərək» sözüdür. «Gərək» sözü özünün lüğət və qrammatik məna və vəzifəsinə görə müstəqil, bəzən də köməkçi nitq hissələrindən birinə daxil edilmişdir. Bu söz yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda türk dillərinin bir çoxunda da həm müstəqil, həm də bir hissəcik kimi qəbul edilib, izah edilmişdir. Hətta türkoloqlardan bəzilərinin əsərlərində «gərək» modal sözlər sırasına daxil edilmişdir.

Prsofessor N. K. Dmitriyev modal sözlərin xüsusiyyətindən bəhs edərkən yazır ki: «...modal kəlmələr müstəqil sözlərlə hissəciklər arasında orta vəziyyətdə dururlar. Vəzifəyə görə hissəcikdirlər. Fonetik tərkib və etimologiyası etibarilə müstəqil sözlərdəndir.. Buna görə də belələrini bir qrupa toplamaq lazımdır. Məsələn, bar, yük, tukel, gərək, teyeş və s. «gərək» tarixən isim-sifət işlənmişdir. İndi isə xəbər yerində işlənir. Fel formaları ilə analogiya əsasında «gərəkməy, kərəger gərəkməz kimi özünü göstərir» (1. səh, 131).

Tatar qrammatiklərindən V.N.Xanqildin tatar dilindəki bir qrup sözdən bəhs edərkən «girek» sözünü müstəqil sözlər içərisinə daxil edib, mənsubiyyət məzmunu ilə felərə bağlı olduğunu qeyd edir. Gərək üçün başlıca səciyyəvi bir xüsusiyyət cümlədə xəbər forması kimi çıxış etməsidir və əmr və ya məsləhət çalarlığı alır. Belə bir vəziyyətdə şəxs sonluqları da qəbul edir. Məsələn, sin bizke kireksin və s.

A.N.Kononov müasir türk ədəbi dilində «gərək» sözünü bölgü bildirən bağlayıcılar qrupuna daxil etmişdir. V.V.Radlov «Opit slovarya tyurkskix nareçiy» əsərində bunun uyğur dilində «gərək-kərək» şəklində ruscanın «или или» məzmunu ifadə edən sözünün qarşılığı kimi izah edir. Başqa sözlə desək, burada da bölgü bildirən bağlayıcı kimi qeyd edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində istər Elmlər Akademiyasının «Azərbaycan dilinin qrammatikası», istərsə də M. Hüseyinzadənin «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında— felin iltizam formasının tərifində deyilir ki, «feldən əvvəl «gərək» sözü də əlavə edildikdə

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

arzu təəssüf məzmunu ifadə edir» (səh. 209). Bu tərifdə də «gərək» müstəqil bir söz kimi verilmişdir.

Verdiyimiz bu qısa izahatdan aydın olur ki, «gərək» müstəqil bir söz, hissəcik-modal söz, xəbərlik forması kimi izah edilərək müxtəlif türk dillərində isə müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən deməliyə ki, bu söz türk sistemli dillərdən bəzilərinə daha fəal, bəzilərinə nisbətən az, bəzilərinə isə tamamilə məhdud bir şəkildə işlənir. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq, müasir Azərbaycan dilində işlənən «gərək» sözünün vəziyyətini və onun nitq içərisində tutduğu yerini təyin etmək üçün onun tarixi inkişafını, müstəqil bir sözdən modal bir sözə doğru inkişaf etdiyini nəzərdən keçirmək dilimizin tarixi nöqtəyi-nəzərindən vacib və maraqlı məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə həmin sözün türk dilləri ilə müqayisə planında tədqiq edilməsi onlarla ortaqlı və ya ayrılan cəhətlərini aşkara çıxarmaq, Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları nöqtəyi-nəzərindən də faydasız deyildir.

Məlum olduğu üzrə, «gərək» sözü bütün türk dillərində qədim, hamı üçün eyni dərəcədə əhəmiyyəti olan müştərək sözlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan dili abidələri üzərində apardığımız müşahidələrdən də aydın olur ki, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif tarixi şəraitlərdə yazılmış əsərlərin ədəbi növündən, üslubundan asılı olmayaraq, ədəbi dildə «gərək» sözündən geniş ölçüdə istifadə edilmişdir. Müasir dilimizdən fərqli olaraq orta əsrlərdə «gərək» ya müstəqil, ya modal bir söz, bağlayıcı və ya da felin vacib formasının morfoloji əlamətinin bir ekvivalenti kimi müxtəlif mənə və vəzifələrdə işlənmişdir. Təxminən XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazı dilimizdə davam edən bu vəziyyət, sonralar nisbətən dəyişmişdir. Bu söz mənə və vəzifəcə müəyyən qədər dəqiqləşmişdir. Beləliklə, «gərək» sözünün keçirdiyi inkişaf prosesi haqqında az-çox bir təsəvvür olmaq üçün onları bir-bir nəzərdən keçirmək.

I. Yuxarıda dediyimiz kimi, bütün türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün qədim sözlərdən biri olan «gərək» müstəqil mənəsi olan və böyük bir dövr ərzində ərəb mənşəli «lazım» sözünün sinonimi kimi işlənən müstəqil lüğət vahididir. Qədim dövr yazılarının dilində «lazım» sözünün «gərəyə» nisbətən çox az təsadüf edilməsi həmin sözün geniş xalq kütləsinin dilinə dərin nüfuz etmədiyini sübut edir. Digər tərəfdən müasir şifahi dildə və məhəlli şivələrimizdə «lazım» sözünün ifadə etdiyi mənənin «gərək»lə ifadə edilməsi də bu həqiqəti müəyyən qədər doğruldur. Klassik ədəbiyyatımızın dilində bundan kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin birinci rübündə ikiye bölünmüş Azərbaycanın hər iki hissəsində (Şimali və Cənubi Azərbaycan) yazıb yaradan şair və nasirlərimiz xalq

dilinin xüsusiyyətlərini mühafizə etdikləri kimi əsərlərinin dilində bu xüsusiyyəti də saxlamışlar. Məsələn, Nəbatidə:

Qaçmaq gərək ahəstə bu meydanı bələdən bir kunci nəhanə.

və ya Zabitdə:

Bir kəs ki, bəhs edib gözələm desə,

Ağ yüzündə üç mötəbər xal gərək,

Zərrəcə hüsnündə eyb olmaya

Qaşi fitnə, qəmzələri al gərək. (3. səh. 36)

Başqa bir əsərdə:

Tacir dedi nə yaman bahalıq yerdir həmin saət yük1ənib yola düşmək gərək... bir də bu tədarüklərin yaxşı-yamanını və xasiyyətini bilmək gərək və s.

Gətirdiyimiz bu misallardan aydın olur ki, vaxtilə daha çox işlək olan və öz mustəqil mənasını saxlayan «gərək» sözü yazının nəzm və ya nəsr şəklində olmasına baxmayaraq, isim və ya məsdərdən sonra gələrək bir qayda olaraq xəbər şəkilçisi qəbul etmədən işlənmişdir. Təsadüfi hallarda «dir» xəbər şəkilçisi ilə işlənmişdir. Məsələn, Vaqifdə:

Gözəl səntək belə şuxu şən gərək,

Həmdəmi də həm özünə tən gərək,

Sənə Vaqif kimi dərd bilən gərək,

Layiq görməm hər nadanı mən sənə. (4. səh. 88)

Müasir dilimizdə «gərək» sözünün birinci, ikinci şəxsin sonluqlarını qəbul etdiyi müşahidə edilirsə də (mən sənə gərəyəm, sən ona gərəksən, o bizə gərəkdir), qədim və orta dövrə aid yazılarımızın dilində biz ancaq bunun III şəxslə daha çox işləndiyini görürük. Beləliklə, müstəqil bir söz olan «gərək» əsas etibarilə cümlədə ismi xəbər vəzifəsində işlənmişdir. Onun konkret bir nitq hissəsinə xas olan xüsusiyyətlərə malik olduğunu söyləmək müəyyən qədər çətindir. Çünki ismə və ya sifətə xas olan hal kateqoriyası, sifət dərəcəsi əlamətlərini qəbul etdiyi nəzərə çarpmır. Lakin hər ikisinə nisbətən meyl etdiyini görmək mümkündür. Azərbaycan dilində «gərək» sözünün bu xüsusiyyətləri türk yazılarında da vardır. Məsələn, qədim uyğur abidələrindən “Qutadqu bilik”də cığatay dilində bunu görə bilərik. Yunis İmrənin dilində:

Sana yerdən əsa gərək bu yolda

Qaçan kim düşcəkiz tanıyasın. (10.səh.118)

Türk dillərilə olan bu müştərəkliyə baxmayaraq, Azərbaycan dilində olan «gərək» onlardan fərqli olaraq ədəbi dilimizdə müstəqil bir söz olan «lazım» kəlməsilə əvəz edilmiş və sabitləşmişdir.

II. Yazılı abidələrimizin dilindən belə məlum olur ki, «gərək» sözü iki və ya üç dəfə təkrar edilmək şərtilə həmcins üzvlər arasında bağlayıcı kimi işlənmişdir. Bu bağlayıcı müasir ədəbi dilimizdə işlənən «istər-istər» bağlayıcısının tam sinonimidir. Məsələn,

Nədən küsüb təbi nazik olan yarı

Bilmərəm ki, buna nə çarə gərək.

Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,

Gərəkdir düzələ yol, ara gərək. (4.səh.84)

-

Füzulidə:

Gərək öldür, gərək qov, hökmü hökmündür, rəy-rəyindir və s. (8) səh.98

«Gərək-gərək» bağlayıcı kimi dilimizdə bir o qədər də inkişaf etmədiyindən, XVII—XVIII əsrlərin dilində də özünə lazımı yer tuta bilməmişdir. «Gərək» bir bağlayıcı kimi Azərbaycan dilində normalaşmadığı halda, müasir türk ədəbi dilində bölgü bildirən bağlayıcılar qrupuna daxil edilmişdir. Məsələn, «bu iş qerek bizi qerek onları fazlasiyle ilgilendirir» və s.

III. Başqa türk dillərinə nisbətən Azərbaycan dili üçün xüsusiyyət təşkil edən və müəyyən tarixi bir dövr ərzində qrammatik forma kimi işlənən «gərək» sözü iki əvvəlki mənə və ya vəzifəsindən tamamilə fərqlənir. Bu cəhət təxminən XIX əsrə qədər mövcud olan ədəbi əsərlərimizin dilində öz həyatiliyini mühafizə etmişdir.

Məlum olduğu üzrə müasir Azərbaycan dilində felin vacib forması morfoloji üsulla düzəlir, yəni felin kök və ya növündən sonra -malı, -məli şəkilçisi artırılır, məsələn, gəlməliyəm, yazdırmalısan və s. felləri alınır. Lakin tarixi abidələrin dilindən görünür ki, felin, vacib forması hər zaman bu üsulla, morfoloji əlamətlə düzəlməmişdir. İşin icrasının vacibliyini, zəruriliyini bildirmək üçün morfoloji üsula nisbətən sintaktik üsul daha məhsuldar, daha qüvvətli olmuşdur. Felin vacib formasının bu növü yazı dilində o qədər geniş şəkil almışdır ki, hətta sonralar belə, yəni XIX əsrin təxminən ortalarına qədər bu üsul yazıda öz ifadəsini saxlamışdır. Gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, felin vacib formasını əmələ gətirmək üçün bir qayda olaraq tərkib hissələrindən birinci tərəf məsdər, ikinci tərəf isə «gərək» sözündən ibarət olur. İkinci tərəf, yəni «gərək» sözü müstəqilliyini itirib söz-ünsürə çevrilərək müasir dilimizdə işlənən «malı» şəkilçisinin ekvivalenti kimi onun vəzifəsini daşımışdır. Məsələn, Dədə-Qorqudun dilində:

«Mən qara qoç atıma minmədən o minmək gərək, mən qarımaya varmadan o mənə baş gətirmək gərək» və ya XV əsr şairlərindən Kişvəridə: (7. səh. 102)

Aşıq olan müddəinin minnətin çəkmək gərək və s. Bu misallardan minmək gərək, gətirmək gərək, çəkmək gərək tərkibləri, minməli, gətirməli, çəkməli felinin tam qarşılığıdır.

Füzuli dilini tədqiq edənlərdən Səlahəddin Olğay felin vacib formasının Füzuli dilində işlənməsindən bəhs edərkən yazır ki, «Bu forma üçün Füzulidə hər hansı bir şəkiliyə təsadüf etmədik. «Gərək» lazım kəlmələri ilə bu mənə təmin edilmişdir». Bu sözlərdən sonra müəllif aşağıdakı misalı gətirir:

Bilmək gərək ani kim cəvahir

Nə gənci nihandan oldu zahir... (8. səh. 174)

Doğrudan da, bu xüsusiyyəti Füzulidə müşahidə etmək bir o qədər də çətin deyildir. Çünki Füzuli dövrü ədəbi dilində felin vacib formasının bu şəkli nəsr dilində də geniş yayılmışdır. Biz burada Füzulidən bir nümunə verməyi də lazım bildik. Məsələn:

Yar vəslin istəyən kəsmək gərək candan təmə

Sintaktik üsulla düzələn vacib forması öz normativliyini müasir türk dilində bir qədər saxlamışdır. Professor A.N.Kononov «Muasir türk ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərində yazır ki: «Felin vacib, zəruriyyət mənası ifadə edən forması sintaktik üsulla xüsusi fel və ya söz vasitəsilə düzəlir. Məsələn, iktiza etmək, lazım olmaq, lazım gəlmək, məsdər +kerek və s. (5. səh. 246)

Bulud zülflü, ay qabaqlı gözəlim,

Duruban başına dolanmaq gərək,

Bir evdə ki, belə gözəl olmaya,

Ov bərbad olub talanmaq gərək. (4. səh.73)

Azərbaycan ədəbi dilində belə nümunələr az deyildir.

XIX əsrdə yazılmış bir külliyyatda: Bir əhməq bir qazinin yanına gəlüb didi ki, oruc dutan nə vəqt oruc açmaq gərək və s.

Gözə sürmə, qaşa vəsmə yaxanda

Canım eşq oduna qalanmaq gərək. (4. səh 87)

Vidadidə:

Sərbəsər yanmaq gərək dünya, bəli, Livan üçün.

“Şükr edib səbr eyləmək lazım yenə ol xan üçün” beytindəki «yanmaq gərək» feli də formaca «yanmaq lazımdır»ın qarşılığıdır. “Dədə-Qorqud” dastanlarının dilində bəzən birinci tərəfi felin şərt forması ilə də işlənmişdir. Məsələn, qurd qaçan xəbər versə gərək...

köpək qaçan xəbər versə gərək... çünki dedin, əlbəttə varsam gərək və s. Başqa bir misalda:

Yalnız gəldi gələn dünyaya

Yalnız getsə gərək üqbayə. (6. səh 38)

«Gərək» sözünün morfoloji əlamətə çevrilməsi prosesində maraqlı məsələlərdən biri onun fele xas olan bir sıra xüsusiyyətləri qəbul etməsidir. Məsələn, inkarlıq əlaməti, şəxs sonluğu, hekayə məzmunu bildiren hissəcik və s. Bu əlamətlərdə «gərək» sözünün fele olan meylini aydın surətdə əks etdirir. Məsələn, «Dədə-Qorqud» dastanlarının birində: «Qanturalı ayıdır:—bu sözü sən mənə diməmək gərək idin» buradakı «diməmək gərək idin» vacib formasının hekayəsi kimi işlənmişdir.

Yuxarıda saydığımız xüsusiyyətləri özündə qabarıq şəkildə əks etdirən iki əsərin dili tarixi nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli və əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərdən biri XVI əsrə aid «Şühədanamə», digəri isə XVIII əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş «Kəlilə-Dimnə» əsəridir.

Bu əsərlərdə «gərək»in III şəxsdə həm inkarı, həm də təsdiqi daha çox işlənmişdir. Məsələn bu, məsəli gətürdüm ta biləsən ki, hər kişi özünə münasib işə məşğul olmamaq gərək və əyaq əndazədən dıışra qoymamaq gərək... Qənimət bilüb gələcək üçün ömri zayə qılmamaq gərək və təsəvvüratı fərda ilə ləzzəti dünyadan sədi-rəməğlə qane olmamaq gərək... hər kimsə ki, yamanluq ilə yaxşılıq təvəqqe etməmək gərək kimsə ki şəkər istəyə toxmihənzəl əkməmək gərək və s. Buradakı misalların hamısı felin vacib formasının inkarı «etməməli» şəklində ifadə edilmişdir.

Təxminən XVIII əsrə qədər ədəbi abidələrin dilində təsadüf etdiyimiz felin vacib formasının bu şəklinə az da olsa XIX əsrin ortalarında yazı dilində və bəzi hallarda dialektlərdə görə bilirik. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları»nın dilində ikinci şəxsin cəmində bu xüsusiyyət verilmişdir. Məsələn, əhadisi sərihə mövcibincə yazıbdır əvvəla etiqaad etmək gərəksiniz ki, sırat həqdir (8, III cild, səh. 84) və ya yenə bu dövrlərdə yazılmış «Tutinamə»nin dilində 3-cü şəxsin təkisi bu şəkildə işlənmişdir. Məsələn, «Həzrəti şadişahə həqiqəti-halidən hikayət etdi və didi ki, bu mühümmun əncamında bir özgə tədbir ilə çarəkər olmaq gərək». Eyni xüsusiyyətə Göyçay rayonunun yeni arx şivəsində də rast gəlirik. Məsələn, sən soruşmaq kərəksən ki, mən də dem.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, bu forma III şəxsin təkində məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin də dilində işlənmişdir. Məsələn:

Vəfa vədingə faş etmək kereksin

Dikən söz başığə etmək gereksin və s. (11. səh.23)

Bütün bu faktlar bir daha göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə felin vacib formasının bu qədim şəkli bütünlüklə unudulduğu halda orta əsr ədəbi dilimizdə eyni forma adi və normal bir hal olmuşdur. Demək «gərək» sözü həmin vaxtlarda 2, birincilərdə olduğu kimi üçüncü bir vəzifədə işlənmiş qrammatika formaları içərisində tam hüquqlu bir şəkilçi kimi istifadə edilmişdir.

Bunlardan başqa, müasir ədəbi dilimizdə felin arzu-iltizam formasını bildirmək üçün fel kökünün qəbul etdiyi formal əlamətlərdən (a-ə, ya-yə) başqa, feldən əvvəl bir «gərək» sözü də gətirilir. İşin icrasında labüdlük, zərurilik məzmunu yaradır. Bu vəzifədə işləmək «gərək» sözü artıq öz xəbərlilik funksiyasını tamamilə itirir. Tarixi abidələrin dilində bu xüsusiyyətin nisbətən az əks olunduğunu müşahidə edirik. Bu isə bizi belə bir qənaətə gətirir ki, «gərək»in bu köməkçi vasitə yerində işlənməsi bir qədər sonralar dəqiqləşmişdir.

Beləliklə, bu xüsusiyyəti özündə əks etdirən bəzi nümunələr verməyi lazım bildik. Məsələn, Füzulidə:

Mərdümim çeşmim ayağına rəvan su dökdi

Ki gərək su dökülə sərdən ayağına müdam. (8. səh. 24)

Vaqifin dilində bundan fərqli olaraq belə bir xüsusiyyəti görürük ki, o da felin əmr formasının III şəxsindən əvvəl gətirilmişdir. Məsələn:

Beləliklə, müxtəlif mənə və vəzifələrdə işlənmiş «gərək» sözünün bir nitq hissəsi kimi izahında onun konkret vəzifəsindən çıxış etmək lazımdır. Bu isə təlim prosesində bu və ya digər bir qrup söz haqqında mücərrəd təsəvvür yaratmaqdan daha faydalı ola bilər. Çünki müəllimlər bir qrup bu tipli sözlərin öyrədilməsində az çətinlik çəkmirlər. Biz bu çətinliyi qismən də olsa aradan qaldırmaqda müəllimlərimizə kömək etmək niyyətində olduq.

Ədəbiyyat:

1. Баскаков Н.А. Грамматика современного башкирского литературного языка Москва, “Наука”, 1981, стр 494..
2. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 2007, 280 s.
3. Nəbati. Seçilmiş əsərləri. Bakı 2004, 110 s.
4. M.P.Vaqif. Seçilmiş əsərləri, Bakı 1988, 216 s.
5. Кононов А.Н Грамматика современного турецкого литературного языка, М-Л, Изд. А Н СССР, 1956, 569 стр
6. Həmid Araslı. “Kitabi Dədə Qorqud”, Bakı 1939

7. Kişvəri-əsərləri. Bakı 2004. 176 s.
8. Məhəmməd Fizuli. Seçilmiş əsərləri, Bakı 2005, 409 s.
9. Mirzə Fətəli Axundov. "Kəmalüddövlə məktubları", Bakı 1938
10. Yunus Əmrə. "Güldəstə şerlər". Bakı 1992. 211 s.
11. Əlişir Nəvai. Qəzəlləriş "Canım üzülür hicr ilə canan gərəkdir" 85 s.

Xülasə

Dildəki hər bir sözün lüğəti mənası olduğu kimi, onun eyni zamanda müəyyən bir qrammatik mənası da olmalıdır.

Biz bu məqaləmizdə qrammatik mənasının təyin edilməsində çətinlik çəkilən sözlərdən biri olan «gərək» sözünün inkişafına dair qısa bir məlumat verməyi lazım bildik.

Bu söz yalnız Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda türk dillərinin bir çoxunda da həm müstəqil, həm də bir hissəcik kimi qəbul edilib.

Açar sözlər: lüğət, dil, gərək, qrammatik məna, müstəqil, köməkçi nitq hissəsi, izahat, qədim

Резюме

Как и смысл словаря каждого слова в языке, он должен иметь в то же время определенный грамматический смысл.

В этой статье мы узнали, что необходимо дать краткую информацию о развитии слова «должен», одного из слов, затрудняющих определение грамматического значения.

Это слово было принято не только в азербайджанском языке, но и во многих тюркских языках как самостоятельное и как частица.

Ключевые слова: язык, должен, грамматический смысл, независимый, вспомогательные части речи, объяснение, древний

Summary

As each word in the language has a dictionary meaning, it must have a certain grammatical meaning at the same time. In this article we needed to give a brief description of the development of the word "let's", one of the words in which the grammatical meaning is difficult to determine. This word is perceived not only in the Azerbaijani language but also in many Turkic languages as both an independent and a particle.

Keyword: dictionary, language, must, grammatical meaning, independent, auxiliary parts of speech, parts of speech, explanation, ancient

Rəyçi: Dosent Şəlalə Abdullayeva

Azərbaycan nitq mədəniyyətinin zənginləşməsində çevrilmiş cümlə modellərinin rolu. Nitqin paralel tərkibi

Açar sözlər: çevrilmiş cümlə modelləri, nitqin paralel tərkibi, sintaktik sinonimlik, eyni sintaktik əhatə, məna ümumiliyi.

İndinin özündə də müasir nitq mədəniyyəti, kommunikasiya şəraiti cəmiyyəti düşündürən problemlərdəndir. Bu problemin bir tərəfi nitqi daim zənginləşdirən vasitələrdən neçə istifadə etməkdir. Nitqi zənginləşdirən vasitələr isə müxtəlif və rəngarəngir. Onlardan biri də çevrilmiş cümlələrdir, yəni transformasiya olunmuş sintaktik vahidlərdir.

Çevrilmiş cümlə modelləri linqvistikada «transformasiya modelləri» də adlanır. Bu modellər distributiv modellərdir. Həmin modellər sintaktik səviyyədə «nüvə konstruksiyalara» (I), və «elementar konstruksiyalara» (II) bölünürlər. Hər iki transformasiya bir-birilə izolə olunur. İdentik (eyni) mənalar müxtəlif formalarla təqdim olunur. Formal cəhətdən fərqlilik, semantik eynilik belə cümlə modellərinin əsasını təşkil edir.

Sinonimlər hər bir dilin ifadə imkanlarının zəngin və əhatəli olmasını təsdiqləyir. Bir mənə kimi sinonimik imkanlardan nitq prosesində geniş istifadə olunur.

Müxtəlif sintaktik hadisələrdə bu xüsusiyyətləri aydınlaşdırma bilərik. Həmin hadisələrdən birini də sintaktik sinonimlik hadisəsi təşkil edir. Sintaktik sinonimlik sintaksisin nəzəri məsələlərindən biridir. İdentik sinonim konstruksiyalar - kommunikativ səviyyədə öyrənilir.

İzofunksional deyilən nəzəriyyə sintaktik sinonimləri mətnə müəyyənləşdirilir. Bu aspektdə funksional və koqnitiv prosedurlar üzə çıxır, sintaktik konstruksiyaların müxtəlif strukturu dəqiqləşdirilir. Və aşağıdakı müddəalar müəyyən edilir:

-sintaktik sinonimlik məsələsi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir.

-sintaktik sinonimlik öz başlanğıcını qrammatik kateqoriyalardan alsa da və bu kateqoriyalar fonunda fəaliyyət göstərsə də, onun əhatə dairəsi qrammatikanın çərçivəsindən xeyli kənara çıxır.

* BDU. Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

-sintaktik sinonimlik müxtəlif qrammatik kateqoriyaların dildəki fəaliyyət dairəsini, bir-birinə nisbətə, onların mövqeyini və işlənmə tezliyini, hansı formanın ən fəal, aktiv, hansının isə az fəal olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir.

-sintaktik sinonimlik ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasındakı, yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dil arasındakı fərqli ifadə tərzini müəyyənləşdirmək üçün də maraqlı faktlar verir.

-sintaktik sinonimlik ədəbi dilin üslublarını müqayisə etməyə və fərqləndirməyə xeyli kömək göstərir.

-sintaktik sinonimlik müasir dövrdə nitq mədəniyyəti problemləri ilə səsleşir. Hazırda nitq mədəniyyəti problemlərinin uğurlu həlli üçün sintaktik sinonimləri öyrənməyin də mühüm önəmi vardır.

N.Abdullayeva yazır ki, «yaxın məzmunu ifadə etmək üçün dildə tükənməz ehtiyat əmələ gətirən variantlar, dubletlər mövcuddur. Odur ki, uyğun dil hadisələri ilə sinonimlərin münasibətini müəyyənləşdirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, məhz ona görə zəruridir ki, sinonim anlayışı variantlara qədər genişlənməsin.

Sintaktik sinonimlərdə yaxınlıq sinonim münasibətdə olan sintaktik vahidlərin bir ümumi məna-bir məfhum, bir fikir ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Bir fikir bildirdiklərinə görə onlar-bir-birinə yaxınlaşır. Sintaktik vahidləri bir-birinə yaxınlaşdıran konstruksiyaların məzmunları yox, ayrı-ayrı cəhətlərdir. Bu xüsusiyyəti sintaktik-semantik variantlar da adlandırmaq olar. Sinonim münasibətə girən sintaktik vahidlər (söyləmlər) sintaktik-semantik variantlarına görə bir-birinə yaxınlaşır. Eynilik həmin münasibətə əsasən yararır. Uyğunlaşan sintaktik-semantik variantlar arasında məna seçimi olmur, burada tamilə oxşarlıq özünü göstərir (1, 34)

Y.Seyidov yazır ki, sintaktik sinonimlik öz başlanğıcını qrammatik kateqoriyalardan alsa da və bu kateqoriyalar fonunda fəaliyyət göstərsə də, onun əhatə dairəsi qrammatikanın sərhədlərindən xeyli kənara çıxır. Sintaktik sinonimlik müxtəlif qrammatik kateqoriyaların dildəki fəaliyyət dairəsini, bir-birinə nisbətə, onların mövqeyini və işlənmə tezliyini, hansı formanın daha fəal, hansının isə az fəal olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasındakı, yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dil arasındakı fərqli ifadə tərzini müəyyənləşdirmək üçün maraqlı faktlar verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dilin üslublarını müqayisə etməyə və fərqləndirməyə xeyli kömək göstərir. Sintaktik sinonimlik nitq mədəniyyəti məsələləri ilə də səsleşir (2: 3).

Sintaktik sinonimlik geniş müşahidə olunan dil hadisələrindəndir. Digər sinonim növlərindən (leksik və morfoloji) fərqli olaraq sintaktik sinonimlər söz birləşmələrinin, sadə cümlə və mürəkkəb cümlənin ümumi qrammatik məna əsasında yaxınlaşması ilə şərtlənir. Həmin sinonimlikdə hal morfoloji göstəricisinin, söz sırasının, intonasiyanın, köməkçi sözlərin rolu böyükdür.

Tədqiqatçılar «sintaktik sinonim» termin-anlayışından savayı, «söz birləşməsi», «cümlə modelləri» (E.İ.Şendels), «sintaktik birləşmə» (V.P.Suxotin), «paralel nitq tərkibləri» (A.N.Qvozdyev), «sintaktik vahidlər» (R.S.Zuyeva) və s. terminoloji vahidlərdən də istifadə edirlər.

Bu xüsusda sinonim sintaktik modellərin 5 fərqləndirici kriteriyasını nəzərə çatdırır:

- 1.Eyni sintaktik əhatədə sintaktik modellərin qarşılıqlı əvəzlənməsinin mümkünlüyü.
- 2.Müxtəlif struktur modellərin məna çalarlarının eyniyyəti.
- 3.Qrammatik mənanın adekvatlığı, cümlə quruluşundakı müxtəlif modellər eyni sintaktik funksiyanı yerinə yetirir.
- 4.Modellərin struktur tərtibində ümumilik.
- 5.Sinonim modellərin qavranması (1)

Bunlar sintaktik sinonimlik üçün müəyyənləşdirilmiş ölçülərdir. Əsas ölçü isə qarşılıqlı əvəzlənmədir.

Sintaktik sinonimin əsas əlaməti - məna eyniliyi və struktur-funksional fərqlilik onu qarışıq dil vahidlərindən- sintaktik variant və sintaktik dubletlərdən fərqləndirir.

Müasir Azərbaycan dilinin materialları üzrə öyrənilməmiş məsələlərdən biri də **«nitqin paralel tərkibi» məsələsidir**. Həmin məsələ sintaktik sinonimlik problemi ilə də yaxından əlaqədardır.

Sinonimlik hadisəsi üslubiyyat elminin mərkəzi problemlərindəndir. Bu hadisədə sintaksislə üslubiyyat birləşir və sintaktik sinonimlik terminoloji vəşidi formalaşdırır.

Bu anlayışa yaxın termin vahidlərə paralelizm, variantlıq və dubletlik anlayışlarını aid etmək olar. Bəzən linqvistikada bu termin-anlayışlar qarışıq salınmışdır. Sinonim vahidlərin sintaktik məkanda, sahədə öyrənilməsi dilin qrammatik sistemində ümumi və fərqlilik mexanizminin, mürəkkəb bir təzadın, ziddiyyətin dərinədən üzə çıxarılmasının, dilin izomorf sisteminin spesifik xarakterini, bu linqvistik hadisənin mahiyyətini anlamaq, dərk etmək üçün daha çox əhəmiyyətlidir.

Sintaktik sinonimlər Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumxalq danışığı dili arasındakı, yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dil arasındakı diferensial təzahürləri müəyyən etməkdən ötrü əhəmiyyət daşıyan faktlar verir.

Sintaktik sinonimlər ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik kateqoriyaların dildəki inkişaf dairəsini, bir-birinə nisbətdə, onların mövqeyini və istifadə olunma intensivliyini, hansı formanın ən fəal, aktiv, hansının isə az fəal olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir.

Sintaktik sinonimlik hadisəsi söz birləşmələri, sadə cümlə və mürəkkəb cümlə, cümləquruluşlu və təktərkibli və s. cümlələr arasında özünü göstərir. Həmin sintaktik vahidlər arasında yaxın izofunksional münasibətlər formalaşır. Bu vahidlər sintaktik sinonim cərgələri əmələ gətirir və onların ifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Sintaktik sinonimlərin Azərbaycan dilinin materialları əsasında öyrənilməsinin mühüm önəmi vardır. Xüsusən də həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan bu əhəmiyyət genişlənir. Belə ki, ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə sinonim vahidlərin düzgün seçilərək istifadə olunması adresat və adresantın düşüncəsini daha aydın və dəqiq ifadəsinə kömək göstərir.

İki sintaktik vahid arasında həm fikrin məzmunu, həm də qrammatik semantika uyğun gələrsə, bunlar bir-birini əvəz etmək gücünə malik olarsa, o zaman həmin konstruksiyaları sintaktik baxımdan sinonim hesab etmək olar. Əvəzetmənin mümkünlüyü sinonim konstruksiyaların düşdüyü mühitlə bağlıdır. Dil vasitələrinin hamısı bir-birini əvəz etməyə qabil deyildir. Odur ki, heç də əvəzetmə sintaktik sinonimlərin müəyyənləşməsi üçün vahid meyar ola bilməz. Əvəzetməni sinonimlik üçün ölçü hesab etməyənlərin düzgün mövqeyini qeyd etməliyə.

Çevrilmə prosesində yaranmış müxtəlif sintaktik konstruksiyalar arasındakı sinonimliyin, sintaktik ekvivalentliyin formalaşması və inkişafının öyrənilməsi onların müasir türk dillərdə işlədilməsinin qanunauyğunluqlarını və eləcə də bu vahidləri birləşdirən mənə eyniliyinin xarakterini açıb göstərməyə imkan verir. Həmin müxtəlif konstruksiyalı hadisələr daxili qrammatik birliyi-funksional-üslubi-sintaktik birliyi ifadə edərək qarşılıqlı münasibətləri qurur.

Sintaktik sinonimliyi aşağıdakı əlamətlər aydınlaşdırır:

- 1) mənə ümumiliyi, əksəriyyət sintaktik vahidlərdə mənənin bir-birinə uyğun gəlməsi;
- 2) əsas mənə ümumiliyində sintaktik vahidlərdə qarşılıqlı əvəzetmənin mümkünlüyü;
- 3) sintaktik vahidlərin müxtəlif qrammatik qanuniləşdirilməsi, müəyyən şəkə salınması.

Sintaktik konstruksiya böyüdükcə, ondakı kateqoriyaların yerləşmə imkanı da artır. Məsələn, söz birləşməsində hal, tək və cəmlik, sahiblik, aidlik və s. cümlədə söz forması, söz birləşməsi, fikir ifadə etmək, tərkiblərə aid bütün mənalar cümlənin quruluşu ilə verilən mənaya daxil olur.

Dildə feili söz birləşmələrinin sinonimliyi daha geniş yayılmışdır. Feii birləşmələrin əsas tərəfi ikili xüsusiyyətə malik olan feili sifət, feili bağlama və məsdərlə ifadə olunur. Məs.: çörəyi yeyib\yeyəndəyemək; telefonda danışib\danışanda\danışmaq və s. Bunlar nitq prosesində sintaktik əlaqələr vasitəsilə qurulur. Belə sinonim birləşmələrin tərəfləri mənə müstəqilliyinə malikdir.

Söz birləşməsindən qurulan sinonimlər ümumi qrammatik mənə əsasında yaxınlaşır, komponentlərin leksik tərkibi eyni olur, lakin bunlar formal-struktur və mənə çalarlığı, üslubi istifadəsinə əsasən fərqlənirlər. Həmin birləşmələrdə sinonimlik komponentlər arasındakı mənə əlaqəsinin eyni olması faktına əsaslanır. Məs.: *təpəni aşmaq-təpəni aşınca*.

-araq, -ərək şəkilçili feili bağlamalar.-araq² şəkilçisi –ib⁴ feili bağlama şəkilçisinin qrammatik sinonimidir, eləcə də bu şəkilçilərlə əmələ gələn feili bağlama formaları arasında qrammatik-sintaktik sinonimlik mövcuddur. Mənə əlaqəsi uyğun gəlir: *fikirləşərək tapmaq-fikirləşib tapmaq* (birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir; *çataraq dayanmaq-çatıb dayanmaq; oxuyaraq (oxuyub) öyrənmək*. Birinci tərəf hərəkətin səbəbini bildirir: *qurtaraq (qurtarıb) getmək, çataraq dayanmaq (çatıb dayanmaq)*

Başqa tip feili birləşmələr mənə vasitəsi birinci komponentdə müqayisə etmək, tutuşdurmaq, qarşı-qarşıya mənaları ifadə olunur. Birinci tərəfdən müxtəlif hal formaları iştirak edir. Məs.: danışmaq vasitəsi olan telefon: *telefonla konuşmaq- telefonla konuşarken* (türk), *telefonla sözünü demək- telefonda danışmaq- telefonda danışarkən-telefon vasitəsilə danışmaq* və s. Telefonla deməklə iş düzəlməz. Telefonda danışarkən gördüm. Telefon vasitəsilə danışan adam Həsənovun nağıl etdiyi hadisəni xatırlayanda güldü (B.Bayramov).

Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə tiplərinin sinonimliyi də geniş yayılmışdır. Əsas məqsəd təkterkibli və cüttərkibli cümlələr arasında olan sinonimliyi üzə çıxarmaq, struktur-semantik məzmunu təsvir etmək, həmçinin də təkterkibli və cüttərkibli cümlələr vasitəsi ilə təzahür olunan düşüncənin müxtəlif semantik parametrlərini təhlil etməkdir.

Transformasiya hadisəsi ilə bağlı olaraq meydana gəlmiş sintaktik modellər arasındakı sinonimliyin, sintaktik ekvivalentliyin formalaşması və inkişafının tədqiqi həmin dil vahidlərinin müasir dillərdə istifadə olunmasının qanunauyğunluqlarını və eləcə də

həmin modelləri birləşdirən semantik eyniliyin səciyyəsi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır. Eyni ətrafında birləşən müxtəlif sintaktik vahidlər hadisə yaradır və bu hadisələr dilin daxili qrammatik birliyi-funksional-üslubi-sintaktik birliyi təzahür etdirərək qarşılıqlı münasibətlər əmələ gətirir.

Dildə sintaktik sinonimlik təkamül prosesində yaranır. Həmin təkamül proseslərindən biri də tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə çevrilməsidir. Bu cəhətləri nəzərə alıb, müasir inkişaf etmiş dillərdə (ingilis, rus və s.) sabit qalan ikikomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrdən başqa, onlarda (tabeli mürəkkəb cümlələrdə) iki cür təkamül meyili özünü göstərir:

- 1) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin artması (qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr);
- 2) mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin öz keyiyyətini itirərək sadələşməsi.

Nəticə

Sintaktik sinonimlik sintaktik hadisələrdəndir. Həmin sinonimik hadisə söz və söz birləşmələri, söz birləşməsi və cümlə, elementar cümlələr, elementar cümlə və mürəkkəb cümlə, eləcə də mürəkkəb cümlə və tərkiblər çərçivəsində özünü göstərir.

Müxtəlif sintaktik konstruksiya transformasiya (çevrilmə) nəticəsində öz mövqeyini dəyişir (transpozisiya), struktur cəhətdən dəyişkənliyə məruz qalır.

Rəngarəng sintaktik vahidlərdən feili tərkib və budaq cümlələrin sinonimliyinin nitq mədəniyyəti və üslubiyatda mühüm əhəmiyyəti mövcuddur. Həmin vahidlər sintaktik rol oynadıqlarına görə bir-birinə yaxınlaşır, fikrin, mənanın müxtəlifliyi, təkrarın qarşısının alınması cəhətindən ekvivalentlik yaradırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi) Bakı, «Maarif», 1975
2. Ибрагимов С.М. Структура предложения и синтаксические синонимы. В кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тез. Докл. И сообщ. Алма-Ата: Гылым, 1976
3. Сергалиев М.С. Синонимия синтаксических конструкций в современном казахском литературном языке. Автореф. докт. дисс. Филол. наук, 1987

4.Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии. НДВШ, «Филологические науки», Вып. ЫI, М, 1959

5.Хайрутдинова А.Р. Синтаксическая синонимия в английском и турецком языках: на материале односубъектных темпоральных синтаксических конструкций уровня предложения. АҚД, М.: 2007

6.Туйчибаев Б. Синтаксическая синонимика в современном узбекском литературном языке (На прим. Объединения существительных). Ташкент: Фан, 1988,

7.Юнусов Д.Н. О синтаксической синонимии в современном Азербайджанском языке. - Азярбайжан дили мцасир мярщялядя. Бакы, Елм, 1990, с.145-146

Rəyçi: Dosent İradə Şəmsizadə

Şələlə ABDULLAYEVA*

s.calalqizi@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİNƏ MƏXSUS FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ƏCNƏBİ
TƏLƏBƏLƏRƏ MƏNİMSƏDİLMƏSİ METODİKASI
(İsmi frazeoloji birləşmələrin öyrədilməsi yolları) III hissə**

Frazeologiya yunanca **phrases – ifadə + logos** – təlim sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Yəni ifadə haqqında təlim. Frazeologiya dedikdə bir neçə dil faktı göz önünə gətirilir. Hər hansı bir dil leksikasında olan frazeoloji, dilçilik elminin bir qolu olan sabit söz birləşmələri və ya hər hansı bir dil abidəsində və ya əsərdə ifadə olunan və ya müəllif tərəfindən yaradılan frazeoloji birləşmələr.

Dilçilikdə mübahisəli problemlərdən biri kimi sayılan frazeologiyanın tədqiqatında dilçilər iki qrupa bölünürlər. Bəzi dilçilər dil leksikasında daşlaşmış, hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyaya daxil edirlər. İkinci qrupa daxil olan dilçilər isə ancaq komponentləri mənə və quruluşca parçalana bilməyənləri frazeologiyaya aid edirlər.

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də elə sözlər vardır ki, yalnız bir mənaya malik olurlar. Məsələn, saç, göl, qab və s. Lakin baş, göz, burun, boğaz və s. sözlər bir neçə mənada işləne bilər. Bunlardan birincisi həqiqi, qalanları isə məcazi mənə hesab olunur. Birinci mənaya başqa sözlə, əsas nominativ mənə da deyilir. Qalan məcazi mənələr isə düzəltmə nominativ sözlər adlanırlar. H.Bayramov yazır: «Azərbaycan dilində bəzi sözlər əsas nominativ mənə ilə yanaşı, bir və ya bir neçə düzəltmə nominativ mənaya da malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ağız sözünün 9, ayaq sözünün isə 11 mənəsi göstərilmişdir. Əlbəttə, bu mənələrin əsas və ya düzəltmə nominativ səciyyə daşması sözlərin birləşmə daxilində başqa sözlərlə əlaqəsində müəyyənləşir. Belə ki, uşağın ağız birləşməsində ağız sözü əsas nominativ mənə, yolun ağız birləşməsində həmin söz düzəltmə nominativ mənə daşıyır. Lakin belə sözlər təklikdə işləndikdə ilk dəfə bunların əsas nominativ mənəsi bizim şüurumuzda canlanır, çünki bu, ilkin mənədir, tarixən əvvəldir» (H.Bayramov. «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları», Maarif, 1978, səh.18).

* Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ümumiyyətlə, izahlı və tərcümə lüğətlərində ən birinci sözün əsil, həqiqi mənası verilir, sonra birləşmə daxilindəki digər mənaları təqdim edilir.

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr ismi və feli birləşmələr olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Bu birləşmələrin hər birini ayrı-ayrılıqda tədris edərkən ekvivalentlərini söyləmək və ya mənalarını tam açmaq zərurəti doğur.

İsmi birləşmələr müxtəlif mənalara malik olub bir neçə sözün toplanmasından yaranır. Başqa sözlə desək, belə söz birləşmələrinin iki, üç, bəzən dörd komponenti olur.

İsmi birləşmələri əmələ gəldikləri nitq hissələrinə görə belə təsnif etmək olar:

- 1) İsim +isim kimi düzəlmələr;
- 2) Sifət+isim kimi düzəlmələr;
- 3) İsim+sifət kimi düzəlmələr;
- 4) İsim +zərf kimi düzəlmələr;
- 5) Tərkibində say olan ismi birləşmələr.

1) İsim+isim modeli əsasında düzələn ismi birləşmələrin növləri.

a) Buraya birinci növbədə, II növ təyini söz birləşmələri daxildir. Məsələn, can dəftəri, quş iliyi, can dərmanı, ümid çırağı, göz bəbəyi, çörək ağacı, dərd həmdəmi, buz baltası, göz işığı və s.

Türk dilinə aid sabit söz birləşmələrindən bunları nümunə göstərmək olar. Məsələn, ar belası (namusuna dil uzatmaq), çiban başı (narahatçılığın əsas səbəbi), öküz arabası (çox yavaş), karınca duası (çox kiçik), ana baba yavrusu (ərköyün, nazlı böyümüş uşaq);

b) İsim+isim modelinə mənsubiyyət şəkilçili isimlə yerlik haldakı ismin birləşməsindən yaranan söz birləşmələrini də daxil etmək olar. Məsələn, əli ürəyində, əli qoynunda, başı sinəsində, gözü əldə, əli başında, ağılı başında, əli yaxasında və s.

Türk dilinə aid olan nümunələrdən bunları verə bilərik: ağızı havada (ətrafından xəbərsiz, çaşqın), ağızı kulaklarında (çox sevincli, xoşbəxt), ayağı üvəngide (yola çıxmaq üzrə olan), başı yukarda (qürurlu, lovğa), canı burnunda (çox yorğun və bezgin), canı cebində (zəif əxlaqlı birisi) və s.

c) III növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşan frazeoloji birləşmələr. Məsələn, gözümün işığı, başımın tacı, qəlbimin hakimi, anasının quzusu, atasının balası, dərdimin dərmanı, cəhənnəmin bucağı, dilinin ucunda.

Türk dilindəki bu tipli birləşmələrə nəzər salaq: ayağının tozu ilə (gələr-gəlməz dinləmədən), aslanın ağızında (əldə edilməsi güc), anasının gözü (anasının sevimlisi),

cehennemin bucağı (çox uzaq yer), dilimin ucunda (xatırlaya bilməmək), işin ucu (bir işin mənbəyi) və s.

ç) I tərəfi mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçisini qəbul etmiş, II tərəfi isə şəkilçisiz isimdən ibarət birləşmələr. Məsələn, atası soğan, anası sarımsaq, əlləri qızıl, beyni qan, canı cəhənnəm, cibi deşik, yeri behişt, alını qırıq, əli qabar və s.

İsim+isim modeli əsasında yaranan ismi frazeoloji birləşmələri ingilis dilində araşdırdıqda belə bir mənzərənin şahidi oluruq. Onları Azərbaycan dilinə tərcümələri ilə birlikdə təqdim edirik. Tərcümələrin izahları yanlarında mötərizədə verilib: a babe in arms – qucaq uşağı (ərköyün), a back number (issue) – qəzetin və ya jurnalın köhnə sayı (hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi), a bag of bones - bir dəri, bir sümük (arıq adam), a coat of dust – toz qatı (mühafizəkarlıq anlamında), a condemned cell – ölüm hücrəsi, kamerası, ölüm hökmü verilmiş məhbusun kamerası (çıxış yolu olmamaq), a consolation prize – təsəlli prizi (səbrin səfası), a drop in the bucket – dənizdən bir damla, animal kingdom – heyvanat aləmi, at dead of night – gecənin səssizliyində, blood for blood – qana-qan, blood relationship – qan qohumluğu, crisis grip – böhran mənğənəsi, communal wastes – məişət tullantıları, concentration camp – həbs düşərgəsi, singer alphabet – lal kar əlifbası, gales of laughter – gülüş səsləri, generation gap – nəsillərarası fikir ayrılığı (böyük bir fikir ayrılığı), in the realm of science – elm sahəsində, laughing stock – gülüş hədəfi və s.

2) Sifət +isim kimi formalaşan frazeoloji birləşmələrin növləri.

a) Sadə, yeni əsli sifətin isimlə yanaşı işlənməsindən yarananlar: açıq ürək, erkək Tükəzban, ağır söz, gözəl bəxt, ağ gün, son nöqtə, qara camaat, doğru yol, açıq alın, yumşaq ürək və s.

b) Türk dilindəki birləşmələrə nəzər yetirsək, aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: bol keseden (bol-bol), eski hamam, eski taş (köhnə hamam, köhnə tas), eski köyə yeni adət (çoxdan yadırganmış işləri gündəmə gətirənlər üçün söylənilir), fena halde (çox), eski göz ağrısı (köhnə sevgili), iyi saatlar (xoş vaxtlar) və s.

Əsli sifətlərlə qoşmalı isimlərin birləşməsindən alınanlar: şirin dillə, açıq ürəklə, təmiz qəlblə, düz sözlə, ac qurd kimi, dəli mal kimi, könül xoşluğu ilə və s.

Türk dilində: koyu bulut gibi (çox sərxoş), deli Raziye gibi (axmaq davranışlı qadın), deli kızın çeyizi gibi (bir yerə toplaşmış, bir-birinə yaraşmayan əşyalar);

d) Düzəltmə sifət və ya feli sifətlərlə adlıq halda olan isimlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: çağırılmamış qonaq, alıcı quş, yağlı dil, kəskin qələm, sınıq qəlb.

Türk dilində: açık alın (bacarıq, qürur), kırık plâk gibi (eyni şeyi təkrarlamaq), mal bulmuş mağribi (böyük bir dövlətə qovuşmuş kimi şad) və s.

Sifətlə ismin birləşməsindən yaranan ingilis dilinə xas olan frazeoloji birləşmələri tərcümələri ilə birlikdə tələbələrə tədris etmək, xarici tələbələrə iki dilin müqayisəli şəkildə mənimsədilməsi deməkdir. Bu qrupda feli sifətlə ismin birləşməsindən yaranan frazeologizmlər da vardır:

A bad egg – pis, nanəcib insan, e bad hat – baş bəlası, yaramaz, a bad language – pis sözlər, söyüşlər, təhqir dolu ifadələr, a bad pitch – pis dönəm, çətin günlər, a big mouth – böyük ağız (çənədən boş, sirr saxlaya bilməyən), a blind alley – kor xiyaban (dalan), a blind date – kor tarix (bir-birini tanımayan iki adamın ilk görüşü), a burning question – təcili həll olunmalı məsələ, a busy bee – məşğul arı (həmişə məşğul olan adam; boş vaxtı olmayan adam), a clearance sale – dəyər - dəyməzinə satış, endirimli satış, a confident victory – inamlı qələbə, a detached view of (something) – müstəqil fikir, a dignified manner – hörmətli bir şəkildə (ləyaqətli tərz), a false alarm – yanlış həyəcan, a feeble pretext – cılız bəhanə, a sirm answer – inamlı cavab, a good egg – yaxşı yumurta (gözəl insan), a hot potato - isti kartof (mübahisəli məsələ, müzakirəsi mübahisə doğuran məsələ), a king's ransom – külli miqdarda pul (kalan pul), a lifelike portrait – gerçək həyata bənzəyən portret, a look of inexpressible sadness – ifadəolunmaz kədərli baxış, a nimble wit – çevik zəka, zirək ağıl, a sunny smile – günəşli gülüş (parlaq gülüş), biased position – qərəzli mövqe, crocodile tears – timsah göz yaşları (yalançı göz yaşları), detailed information – ətraflı məlumat.

3) İsim+sifət tipli frazeoloji birləşmələr özləri də bir neçə növdə olur. Onun aşağıdakı variantları vardır:

a) Mənsubiyyət şəkilçili isimlə əsli, sadə sifətlərin birləşməsindən yarananlar. Məsələn, ağız göyçək, qabırğası qalın, gönü qalın, gözü ac, ürəyi nazik, süfrəsi açıq, ürəyi təmiz, qəlbi kövrək, könlü tox, əli uzun, əli gödək və s.

Türk dilində gözü kara (dəliqanlı), başı dik (qürurlu), boynu eğri (hər hansı səbəbdən birinə qarşı dirənəcək və ya söz söyləyəcək halda olmaq, başqa sözlə desək, dili qısa) və s.

b) Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir, isimlərlə düzəltmə sifətlərin birləşməsindən yarananlar. Məsələn, burnu havalı, gözü kölgəli, ürəyi yaralı, qarnı qurdlu, ağız dualı, başı bəlali, gözü açıq, ürəyi açıq, qanadı qırıq, qəlbi sınıq, ürəyi dolu, ayağı sayalı, qolu zorlu, burnu fırtıqlı və s.

Türk versiyasına nəzər yetirək: cebi delik (pulu saxlaya bilməyən, bədxərc, pulsuz), canı sulu (sağlam) alnı açıq yüzü ak (heç kimsənin yanında eybi olmayan, dili uzun olan adam), ağız dolu (həyəcanlı; sözlü adam), başı kalabalıq (yanında bir işi danışa bilməyəcək qədər çox adam var) və s.

İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn ingilis dili üçün xas olan ismi frazeoloji birləşmələr tərcümələri ilə birlikdə aşağıda qeyd olunmuşdur. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, ismi+sifət modeli əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələr, demək olar ki, ingilis dilində yoxdur. Sadəcə Azərbaycan dilinə tərcümləri bu modelə uyğun gəldiyinə görə onları tədqiq etmək bizə maraqlı gəldi: strong willed – fikrində qəti, against one's will – iradəsinə zidd, alive and kicking – kefi kök, damağı çağ, as plain as a day – gün kimi aydın, at one's beck and call – qulluğunda hazır (həmişə hazır), be free from greed – gözü tox, be up for grabs – insana mümkün (hər kəs üçün mümkün) (dəqiq tərcüməsi – tutmaq üçün qalxın) bear one's age well – yaşına görə cavan, cock one's nose – burnu dik, clear one's name – adı təmiz, clear the way – yolu açıq, clear headed graps (of) – fikri aydın, cristal clear – gün kimi aydın, şəffaf və s.

4) İsimlə zərfin birləşməsindən düzələn frazeoloji birləşmələr. Bunların da bir neçə tipini göstərmək olar.

a) Mənsubiyyət şəkilçili isimlə zərfin birləşməsindən yarananlar. Məsələn, başı aşağı, burnu aşağı, əli aşağı və s. Eyni nümunələr türk dilində də vardır. Tamailə eyni olduğuna, üst-üstə düşdüynə görə təkrarlamağa ehtiyac yoxdur.

B) İkinci tərəfi yerlik halında olan zərflə birləşmiş isim tipli birləşmələr. Məsələn, qulağının dibində, gözü yuxarıda, əlinin altında, başının üstündə, başının altında, qoltuğunun dibində, əli üstündə, gözü üstündə.

Türk dilində, məsələn, başı yuxarıda (qürurlu, lovğa), adı üstündə (adından bəlli olduğu kimi), gözü üstündə (diqqət ayıran adam), baş üstündə yeri var (hörmətlə qarşılanan adam haqqında), boyunduruk altında (başqasının basqısı altında qalmaq) və s.

İsimlə zərfin birləşməsindən yaranan ingilis dilinə məxsus frazeoloji birləşmələrə baxaq:

Ahead of time – vaxtından əvvəl, above all – hər şeydən öncə, at death's door – ölüm qapısında (ölüm ayağında), at the back of one's mind – aqlının bir kənarında, at the helm of (some- thing) – nəzarəti altında, behind the scenes – pərdəarxası (gizlində, xəlvəti), have one's cake baked – bolluq içində, hover between life and death – həyatla ölüm arasında, hover on the verge of death – bir ayağı burda, bir ayağı gorda, keep your fingers on the pulse – hadisələrin ən son inkişafından daima, keep a law profile – gözdən

uzaq, keep an eye on him – gözü üstündə, under tight security – sıx təhlükəsizlik altında, on one's toes – ayaq barmaqlarının ucunda, wide of the truth – həqiqətdən uzaq və s.

5) Tərkibində say olan frazeoloji birləşmələr. Bu tipli frazeoloji birləşmələr azdır, məhduddur. Nümunələrə baxaq: bir ağızdan, bir nəfəsə, bir sözlə, min dillə, iki kəlmə, bir könüldən min könülə, dörd tərəfdən, həftə səkkiz, mən doqquz, birdən-ikidən, bir əllə, beş əlli, on barmağında on mərifət, beş qəpiyə dəyməz, beş günlük dünya və s.

Amma bu məhdudluğu türk dilinə məxsus frazeologizmlər haqqında demək olmaz.

Türk dilinin leksikasında rast gəldiyimiz frazeologizmlər həddindən artıq çoxdur. Məsələn, bir arpa boyu (çox az böyümək), bir atımlıq barut (bir mövzuda danışımağa və ya nəyi isə yerinə yetirə bilməyə yalnızca bir dəfə cəhd edə bilən, məhdud bacarıqlı insan), bin zahmetle (çox çətinliklə), bir çırıpıda (tez, ani), bin bir ayak bir ayak üstünə (hər kəsin ayaq üstündə olduğu izdiham), bin derde deva (çox işə yarayan), binin yarısı beş yüz, o da bizde yok (çox düşüncəli və fikirli görünən birinə zarafatla «fikir vermə» demək mənasında işlədilir), bir bu əskikdi (üzücü, sıxıntılı bir vəziyyət varkən, yeni bir problemin meydana çıxması), bir deri, bir kemik (arıqlamaq), bir dudağı yerde, bir dudağı gökte (nağıllardakı div kimi qorxunc və çirkin), bir elden (1) eyni adam tərəfindən; 2) bir mərkəzdən), bir eli yağda, bir eli balda (varlıq və bolluq içində olmaq), bir elmanın yarısı o, yarısı bu (bir-birinə çox bənzəyən adamlar haqqında deyilir), bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır (yaxşılıq kiçik də olsa, unudulmaz), bir gömlek aşağı (bir dərəcə daha düşük), bir gün evvel (çox sürətlə, çox tez), bir gündən bir güne (heç bir zaman), bir günlük beylik beyliktir (xoşa gələn bir hal, vəziyyət qısa olsa da, çox gözəldir) bir içim su (çox gözəl qadın), bir kol çengi (şən sözlər və davranışlarla ətrafına nəşə, sevinc saçan insanlar üçün deyilir), bir Köroğlu, bir Ayvaz (bir ər-arvadın uşaqlarının, yaxınlarının yanlarında olmadığı və ya heç uşaqları olmadığı nəzərdə tutulur), bir kurşun atımı (güllənin gedə biləcəyi uzaqlıq), bir lokma bir hırka (həyatda az şeylə qənaətlənən insan, dərviş kimi həyat tərzi sürə bilən insan nəzərdə tutulur), bir tahtası eskik (ağlı kəm, yarım ağıllı adam), bir torba kemik (çox arıq), bir eşikte, bir beşikdə (uşaqları çox olan adamlar üçün söylənir), iki ahbap çavuş (hər yerdə birlikdə olan, bir-birindən heç ayrılmayan iki dost haqqında zarafatla söylənən bir deyimdir), iki arada bir derede (çətin şərtlər altında qalmaq), iki atəş arasında (çətin bir vəziyyətdə qalıb qərar verə bilməmək), iki cami arasında kalmış beynamaz /ve ya binamaz (iki yol arasında qalıb, hansı ilə gedəcəyinə qərar verə bilməyən adam, çaşıb qalan insanlar haqqında söylənir), iki dirhəm bir çekirdek (çox gözəl və xüsusi geyinmiş), iki eli kanda (əlindəki iş nə qədər vacib olursa olsun), iki gözüm/iki gözümün nuru (oxşayıcı, nəvazişli bir səsləniş olaraq istifadə edilir),

iki hırtı, bir pırtı (həddindən artıq çox yoxsulluğa işarədir), iki söz bir pazar (uzun-uzadı bazarlıq etmədən) və s.

Göründüyü kimi, tərkibində say olan bu frazeoloji birləşmələr hələ tək cə ismi birləşmələrə aiddir. Feli birləşmələri də göstərsə idik, siyahını kifayət qədər uzatmaq olardı.

İngilis dilində tərkibində say olan frazeoloji birləşmələrə baxaq:

A piece of cake – bir parça tort (çox asan mənasındadır), a touch of salt – bir duz toxuması (bir çimdik duz, az mənasındadır), one's Achille's heel – bir kəsin Axilles dabanı (yəni bir adamın ən zəif nöqtəsi), adventure one's life – bir həyat macərəsi (həyatını riskə atmaq, həyatıyla oynamaq mənasındadır), first out of the gate – bir işin ilk təəssübkeşi, in one's blood – birinin qanında, every other (one) – hər iki nəfərdən biri, first – rate – birinci dərəcəli, in one ear and out the other – bir qulağından o birinə (bir qulağından alıb o birindən vermək mənasındadır), it takes two to tango – iki tanqo (bir işdə hər iki nəfərin səhvi olur mənasındadır), two peas in a pod – bir naxışda iki noxud (bir almanın iki yarısı kimi oxşar mənasındadır), on one hand /on the other hand –bir tərəfdən / digər tərəfdən, second to none – heç kimə ikinci (rəqibsiz, yaxşılardan yaxşısı mənasındadır), the first run of the film – filmin ilk təqdimatı və s.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağamusa Axundov. «Ümumi dilçilik». Bakı: Maarif, 1979
2. Yusif Seyidov. «Azərbaycan dilində söz birləşmələri». Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992
3. N.Məmmədov, A.Axundov. «Dilçiliyə giriş». Bakı: Maarif, 1980
4. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı: Elm, 1978
5. H.Bayramov. «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı: Maarif, 1978
6. S.Cəfərov. «Müasir Azərbaycan dili». Bakı: Maarif, 1982
7. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab MMC, 2015
8. Aygün Qurbanova. «İngiliscə -azərbaycanca frazeoloji birləşmələr». Bakı: Alatoran Yayınları, 2017

Резюме

Методика осваивания фразеологизмов, принадлежащих азербайджанскому языку, иностранным студентам

(Способы преподавания именных фразеологических сочетаний)

III часть

При изучении фразеологии, которая считается одной из самых противоречивых проблем в лингвистике, лингвисты делятся на две группы. Некоторые лингвисты включают во фразеологию все окаменевшие готовые фразы в лексиконе языка. Лингвисты второй группы относят к фразеологии только те выражения, компоненты которых не могут быть разбиты по смыслу и структуре. Фразеологические сочетания в азербайджанском языке делятся на две группы: именные и глагольные фразеологические сочетания.

В статье именные фразеологизмы так классифируются в соответствии с частями речи, в которых они сформированы: 1) сформированные как существительное + существительное; 2) сформированные как прилагательное + существительное; 3) сформированные как существительное+ прилагательное; 4) сформированные как существительное + причастие; 5) именные словосочетания, содержащие числа. Затем рассматриваются и анализируются турецкие и английские версии фразеологизмов в группах, соответствующих этой классификации. Существительные комбинации нескольких слов. Другими словами, в статье такие двух, трёх и четырехкомпонентные сочетания существительных сравниваются с фразеологическими сочетаниями на турецком и английском языках.

Ключевые слова: именные словосочетания, фразеологизмы, классификация, лексическая единица, части речи, лексика, номинативный смысл

Summary

**Methodology of accrual of phraseological compounds belonging to the
Azerbaijani language to foreign students
(Ways of teaching noun phraseological combinations)**

III part

When studying phraseology, which is considered one of the most controversial issues in linguistics, linguists are divided into two groups. Some linguists include in the phraseology all the petrified, ready-made phrases in the lexicon of the language. Linguists in the second group refer to phraseology only those whose components cannot be broken down in meaning and structure. Phraseological endings in the Azerbaijani language are divided into two groups with nouns and verbs.

In the article, nominal phraseologisms are classified in accordance with the parts of speech in which they are formed: 1) formed as a noun+noun: 2) formed as adjective+noun: 3) formed as noun+ adjective; 4)formed as noun +participle; 5) noun phrases containing numbers. Then the Turkish and English versions of the phraseologies in the groups corresponding to this classification are considered and analyzed. Noun combinations have different meanings and are formed from the combination of several words. In other words, in the article, such two, three and four – component noun combinations are compared with phraseological combinations in Turkish and English.

Key words: nominal phrases, phraseological units, classification, lexical unit, parts of speech, vocabulary, nominative meaning

Rəyçi: Dösent İradə Şəmsizadə

Ülviyyə ORUCOVA*

ulviyya_1989@mail.ru

İSPAN DİLİNİN LEKSİKASINDA TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

İspaniya torpağı səkkiz əsr ərzində ərəb işğalı altında olmağı illər öncə araşdırılıb, təstiqlənmişdir. Bu İspan və dünya filologiyasında geniş yayılmış bir faktordur. Burada söhbət yalnız ərəblər və ispanlardan getmir, Şərqlə və Qərblə sivilizasiyaları arasındakı olan sonsuz və daimi dialoqu da əlavə etmək lazımdır. Danılmazdır ki, hər iki dünya (Şərqlə və Qərblə) arasındakı əlaqələr dərin tarixi köklərə əsaslanır. Bu köklər nə qədər fərqli olsalar da, onları hər zaman bir-birinə bağlayan müxtəlif əlaqələr mövcud olmuşdur.

Məlumdur ki, İspaniya torpağı səkkiz əsr ərzində ərəb işğalı altında olmuş və bu, öz əksini ispan xalqının həyatının bütün sahələrində göstərmişdir. Bu günə kimi hələ də ərəblərin ispan xalqına təsiri araşdırılaraq, bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu mövzuda bədii əsərlər yazılır, elmi araşdırmalar aparılır, mədəniyyət evləri və məscidlər tikilir, mətbəxə və arxitektura üslublarına daha çox üstünlük verilir, tarixi abidələrin bərpası və qorunmasına dövlət tərəfindən nəzarət getdikcə artır. Qeyd etmək lazımdır ki, İspaniyanın iqtisadi, mədəni və sosial həyatına şərqlə dünyasının təsiri daha güclü olmuşdur. Bütün bunların səbəbi ən çox ərəb işğalları dövründə hərbi yürüşlərin uzun müddət davam etməsi ilə izah olunur: müharibə və hərbi yürüşlər zamanı döyüşçülər özləri ilə qadın aparmırdılar, onlar zəbt etdikləri Avropa torpaqlarında məskunlaşırlar, həmin ölkələrdə yaşayan qadınlarla ünsiyyət yaradırlar və ailə qururdular. Bəzi müsəlmanlar xristianlığı, bəzi avropalılar isə islam dinini qəbul edirdilər. Beləliklə, mədəniyyət və ənənələrin, millət və dillərin bir-birinə inteqrasiyası, eləcə də sintez prosesi baş verirdi. İber yarımadasının çox hissəsi ərəblər (ispanlar onları “moros” (ispancası “ərəb, Muhəmmədin davamçısı, müsəlman” deməkdir) adlandırırlar) tərəfindən işğal edilmiş və bunun nəticəsində ispan dilinin lüğət tərkibinə kifayət qədər ərəb mənşəli söz və ifadələr keçmişdir. Mütəxəssislərin araşdırmalarına əsasən [185-206], ispan dilinə təsiri

* M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin İkinci dil (İspan dili) müəllimi

baxımından ərəb dili yalnız latın dilindən geri qalır (ispan dilində, demək olar ki, dörd mindən artıq ərəb mənşəli söz vardır).

VIII–XV əsrlər ərzində İspaniyanın ərəblər tərəfindən işğal edilmiş əraziləri haqqında aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, ölkənin həm tarixi, həm də ədəbi dilinə, xüsusilə leksik sisteminə ərəb dili və mədəniyyətinin çox güclü təsiri olmuşdur. Həmin dövrdə ərəb mənşəli superstrat bütün inkişaf sahələrində yüksək səviyyədə təmsil olunmuşdur. Müasir ispan dilində ispan xalqının həyat tərzini əks etdirən əksər sahələrdə geniş istifadə olunur. Məsələn: memarlıq – *alarife* kərpiç, *albañil* kərpiç ustası, *tabaque* mismar, *azulejo* kafel, *taracea* mozaika; hərbi işdə – *aceifa* hərbi hücum, *algara* süvari, atlı ordu, *tambor* baraban, *jineta* at sürmə, *acicate* spur; məişətdə – *aldea* kənd, *alcoba* yataq otağı, *azotea* dam, *albóndiga* küftə, *alfombra* xalça, *almohada* yastıq; kənd təsərrüfatı – *azud* suvarma, *noria* quyu, *almunia* bostan, *alubia* lobyə, *zanahoria* kök, *berenjena* badımcan, *aceituna* zeytun, *azafrán* zəfəran, *azúcar* şəkər, *algodón* pambıq; sənətkarlıq – *alfarero* dulus, *alcaller* dulusçuluq, *taza* fincan, *jarra* küpə; elmi sahə – *algoritmo* alqoritm, *álgebra* cəbr, *cifra* rəqəm, *cero* sıfır, *acimut* azimut, *cenit* zenit.

Qeyd etmək lazımdır ki, İber yarımadası yalnız ərəb mənşəli müsəlmanlar tərəfindən işğal edilməmişdir, bu ərazilər, eyni zamanda, müxtəlif dövrlərdə türklər tərəfindən də hücumlara məruz qalmışdır. Türklər və ispanlar arasında gedən müharibə, demək olar ki, iki yüz ilə yaxın davam etmiş (XVI–XVIII əsrlər), əsas döyüş meydanı Aralıq dənizi və onun ətrafında yerləşən ölkələr olmuşdur.

XVI əsrdə İspan monarxiyası Avropada ən böyük və güclü hakimiyyət mərkəzinə çevrilmişdir. 1492-ci il İspaniya üçün əlamətdar və unudulmaz tarix sayılır. Məhz həmin ildə Xristofor Kolumb Asiya ilə yeni ticarət əlaqələri yaratmaq məqsədi ilə, Atlantik okeanını keçərək Latın Amerikasına gəlir. Yeni torpaqların kəşf edilməsi ilə İspan imperiyası qızıl dövrünü yaradır və ispanlar həmin dövrdə Avropanın ən qüdrətli xalqına çevrilirlər. XV əsrin Osmanlı imperiyasının ən güclü dövrü olmasına baxmayaraq, ispan xalqının mətin birliyi sayəsində Osmanlı imperiyasını Mərkəzi və Şimali Avropadan çıxarmaq mümkün oldu. O dövrdə Avropa və Yaxın Şərq arasındakı yollar Osmanlı imperiyasının nəzarəti altında idi. Bununla bağlı Martinez Lainez qeyd edir ki, türklər və ispanlar arasında ilk toqquşma XIV əsrdə baş vermişdir.

XVIII əsrin sonunda türkləri ispanlar öz torpaqlarından uzaqlaşdırmalarına baxmayaraq, ispan dilinə olan təsirdən tamamilə azad olmamış, onu xalqın həyat və məişətindən, mədəniyyətindən silməyə nail olmamışlar. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması, sözlərin işlədilər dillərin birindən digərinə keçməsi olduqca uzun müddət davam

edən mürəkkəb prosesdir. Buna görə də ispan dilinin lüğət tərkibində ərəb dili ilə müqayisədə xeyli miqdarda türk mənşəli sözlər də mövcuddur. Bu məqalədə türk dillərindən və türk dilləri vasitəsilə alınma sözlər araşdırılır, onların hansı sahələrdə işlək olması göstərilir. İspan dilində olan türk mənşəli sözlər arasında aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: vəzifə – *kan / can* “xan”; *bajá* “paşa”; *sultán* “sultan”; rütbə və hərbi sözlər – *horda* “qoşun, ordu”; *tabor* “qoşun”; *atamán* “ataman”; *hurra!* – ura!; məişətə aid sözlər – *quiosco / kiosco* “köşk”; *zapato* “ayaqqabı”; *tulipán* “lalə”; *caftán* “kaftan”; *turbante* “çalma”; mətbəxə aid sözlər – *café* “qəhvə”; *yogur* “qatıq”.

Qeyd etmək lazımdır ki, İspan dilinin leksik sistemində türk və vasitəçi dillərin də təsiri böyükdür. Hind-Avropa dilləri ailəsi və bu ailəyə daxil olan dillər (fars – iran dilləri qrupu; rus – slavyan dilləri qrupu; fransız və italyan – roman dilləri qrupu; ingilis – german dilləri qrupu) və Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olmayan dillərindən (ərəb – semit dilləri qrupu; türk – Ural-Altay dilləri qrupu) ispan dilinə bir çox türk mənşəli sözlər keçmişdir. Həmin sözlər adlanan vasitəçi dillərdə istifadə olunmaqda davam edir.

Göstərilən yazıda mühüm yer tutan türklərin ispan və digər Avropa ölkələri ilə olan toqquşması və leksik sistemine olan təsiri haqqında danışılır və ispan dilində alınma sözlərin semantik sahələri araşdırılır. Vurğulamaq lazımdır ki, hər bir dilin semantik sahəsində leksemlər bir-birinə yanaşır, mənaca yaxınlaşır və özlərinə məxsus qruplarda ümumiləşdirilir.

Metodoloji izah burada çox önəmlidir, çünki hər bir nəticənin doğru olub olmadığını sübut etmək zəruridir. Burada bədii ədəbiyyat və lüğətlərdən istifadə qaydası, tədqiqatın aparılması haqqında məlumat verilir. Sözügedən lüğətlər arasında “Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico” (*DECH*) ispan leksikasında sözlərin etimologiyasını nümayiş etdirmək üçün ilkin leksikoqrafik mənbədir. Bu lüğət Juan Corominasın təşəbbüsü ilə tərtib edilmişdir. Lüğət ispan leksikologiyası tarixini və başqa dillərdən alınmış sözlər üzərində tədqiqat aparan hər bir elmi işçi üçün əvəzilməzdir, çünki bu əsərdə yalnız sözlərin etimologiyası deyil, hansı dillər vasitəsilə onların keşməsi də göstərilir. *DECH*-in elektron versiyasından istifadə olunmuşdur. CD-ROM vasitəsilə həmin lüğətdə 50-ə yaxın türk mənşəli sözü tapmaq mümkün olmuşdur: *agá, alminar, bajá, bajalato, balandra, bergamota, café, caftán, caique, caramuzal, caviar, corbacho, chacal, chaleco, chamerluco, chاوز, chibuquí, diván, dormán, efendí, horda, latón, martagón, odalisca, quiosco, segrí, serrallo, sofá, sorbete, turbante, visir* və s.) və “Diccionario de la lengua española” (*DLE*) ümumi məzmun daşıyan lüğətdir, burada leksikoqrafik mənbələrdən toplanan məlumat yerləşdirilmiş və bir çox etimoloji faktlar

DECH-dən götürülmüşdür. Bu lüğət ispan dili üzrə olan hər bir işin korpusunu tərtib emək üçün əsas mənbədir. Lüğətin 2001-ci və 2014-cü illərin nəşrindən istifadə edilmişdir. Onun 2014-cü ildə təkmilləşmiş nəşrin elektron versiyası tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada məqalədə işlədilən sözlərin hamısı əks olunmuşdur. Hər iki lüğətdə ispan leksikoqrafiyasının əsas mənbəyi kimi, dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin əksəriyyəti haqqında tam məlumat tapmaq mümkündür.

Türkdilli lüğətlər arasında Mahmud Kaşğarının “Divanü-Lüğət-it-Türk” əsəri də qeyd edilməlidir: bu möhtəşəm əsər türk dillərinin ensiklopedik varlığıdır. İspan dilində türk mənşəli sözlərin etimologiyası barəsində də həmin lüğətdən tapılıb göstərilmişdir.

“Divanü-Lüğət-it-Türk”də məqalədə göstərilən sözlərin bir çoxunun etimoloji kökləri araşdırılır və mənaları izah edilir, lakin bu lüğətdə öz əksini tapmamış sözlər də mövcuddur: bunlar artıq XI əsrdən sonrakı dövrə, əsasən Osmanlı imperiyası dövrünə (XIII – XX əsrlər) aiddir.

Adları çəkilən lüğətlər toplanan sözlər haqqında ümumi məlumat vermək və mənalarını tapıb göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu lüğətlərdə etimoloji məlumatla bərabər, fonoloji, qrammatik, sözlərin frazeoloji birləşmələrdə istifadə olunması haqqında da məlumat vardır, bunların arasından yazı işi məqsədinə uyğun olan materiallardan istifadə edilmişdir.

S.Y. Malov, C. İmber, R. Lapesa, N.A. Baskakov, F. Martinez Lainez, B. Xəlilov və R. Kano Agiların elmi əsərlərinə xüsusi diqqət verilmişdir.

“Divanü-Lüğət-it-Türk” türk mənşəli sözlərin kök və etimologiyasını tapmaq üçün ən qədim və faydalı lüğətdir, lakin ispan dilində olan türk mənşəli sözlər haqqında danışarkən “Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico”, “Diccionario de la Real Academia və Diccionario de la lengua española” lüğətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır, bunlardan istifadə etmədən ispan dilində olan türkizmləri tapmaq mümkün olmazdı. Korpusda göstərilən sözlərin mənası, əsasən, “Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico”, “Diccionario de la Real Academia” və ya “Diccionario de la lengua española” lüğətlərindən götürülmüşdür. Həmin sözlərin türk dillərində olan mənalarına ehtiyac yarandıqda “Divanü-Lüğət-it-Türk” və ya “Osmanlıca türkçə sözlüyündən” istifadə edilmişdir.

Hər bir xarici dil öyrənənin məqsədi dil biliklərini artırmaq, mükəmmələşdirmək və genişləndirməkdir. İspan dilində ərəb mənşəli sözlərin dərin kök salması və geniş yayılması məlumdur, lakin eyni zamanda, bu dildə türk mənşəli sözlərin də kifayət qədər mühüm yer tutduğunu inkar etmək olmaz. Yaxın vaxtlara qədər ispan dilçiliyində türk

mənşəli sözlər ərəb mənşəli kimi tanınmış və qəbul edilmişdir. Bu məqsədlə ispan dilində olan alınma sözlər araşdırılmış, bu vaxta kimi ərəb və ya fars dillərinə məxsus sözlər kimi qəbul edilən leksik vahidlər tədqiq edilmiş, bunların ərəb-fars mənşəli deyil, məhz türk mənşəli sözlər olması dəqiq məlumatlar əsasında və müqayisəli-qarşılaşdırma metodu ilə təhlil edilmişdir.

Bu mövzuya həsr edilmiş heç bir elmi iş olmadığı üçün təhlil zamanı müəllif müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdir. Buna görə ispan dili lüğətlərinə etimoloji əlavələrlə yanaşı, “turkizm” sözü termin kimi daxil edilir və türk mənşəli sözlər haqqında məlumat daha da genişlənilir. Bu baxımdan tədqiqatın yeniliyi və aktuallığını isbat etməyə lüzum qalmır.

Yenilik haqqında danışarkən, alınma sözləri *pozitiv* (müsbət) və *neqativ* (mənfi) qruplara bölmək lazım gəlir. Bu bölmə sözlərin bir dildən başqa dilə necə məcburi, yoxsa sərbəst yolla keçməsindən asılıdır. Heç bir məcburiyyətə rast gəlməyən və eyni zamanda bir dildən başqa dilə maneəsiz keçən, məsələn, ticarət, mədəniyyət, memarlıq leksikasına aid olan sözlər *pozitiv*; müharibə, torpaqların zəpt olunması zamanı, məcburi din qarışıqlığı və alınan sözlər isə *neqativ* sözlər kimi qəbul edilir.

Araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ispan dilindəki alınma sözlər dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur və gündəlik leksikonda geniş miqyasda işlədilir. Türk mənşəli sözlər haqqında danışarkən, belə bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti dövründə bu dil Avropa dillərinə (fransız, italyan, bolqar, roman, ingilis, alman, portuqal və s.) o cümlədən, ispan dilinə də çox təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Tofiq İsmayıl, “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”, Bakı: Elm, 2012.
2. Xəlilov Buludxan “Türkologiyaya giriş”, Bakı: Chap Evi, 2013.
3. Малов Сергей Ефимович, “Памятники древнетюркской письменности”, Академия наук, Москва, 1951.
4. Садри Максуди Арсал, «Тюркская история и право», Фен, Казань, 2002.
5. Сулейменов Олжас, «AZ-YA», Восток-Запад, Баку, 2007.
6. Эухеньо Косейру, «Теория языка и общая лингвистика», Эдиторьял Гредос, Мадрид, 1967.
7. Cano Aguilar Rafael “Historia de la lengua española” Barcelona: Ariel, pp.185-206, 2004.

8. Corominas Juan “Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana”, Berna: Editorial Francke, 1954.
9. Martinez Lainez Fernando “La guerra del turco: España contra el Imperio Otomano”, Madrid: EDAF, 2010.

РЕЗЮМЕ

Тема представленной работы *Заимствования из тюркского в лексике испанского языка*.

В исследовании рассматриваются слова, взятые из тюркского языка, существующие в испанском языке, которые также называются «turquismos». На сегодняшний день для носителей кастильского (испанского) языка разница между *turquismo* и *arabismo* не значительно. Важное место в данной статье занимает демонстрация различий между тюркизмами и арабизмами. Основная цель, состоит в том, чтобы попытаться обосновать на основе собранных и проанализированных данных, что турецкий язык также следует учитывать при изучении истории лексики испанского языка.

До настоящего времени влияние мусульман арабского происхождения на Пиренейском полуострове было продемонстрировано достаточно хорошо, но арабы были не единственным народом мусульманского происхождения, которые были связаны с Полуостровом; турки также совершали нападения в течение длительного времени, хотя не сумели завоевать Испанию. По этой причине в испанском лексиконе появились прямые и косвенные заимствования турецкого происхождения, хотя и не в большом количестве, если сравнивать их с числом арабизмов.

Существуют также языки-посредники, через которые турецкие слова дошли до испанского языка. Это, в частности, французский, итальянский, русский, арабский, английский.

В представленной статье анализируются все процессы передачи этих заимствований, демонстрируются семантические области, частью которых они являются, и их частота использования в испанском языке. Примеры из корпуса: *fez, sultán, horda, turbante, café, hurra, yogur, chamerlucó, tabor, corbacho, zapato, tulipán,*

caftán, atamán, bajá и т. д. Некоторые из них даже имеют производные слова, созданные в самом испанском языке, которые также приведены в данной работе.

Общее количество заимствований тюркского происхождения, прямых и косвенных, которые были извлечены из лексикографических источников для изучения и представления в статье, составляет около 150 элементов. Среди различных слов отмечаются существительные (82%) как самая большая группа, чем прилагательные или другие части речи. Это неудивительно, так как существительные более многочисленны, чем остальные слова, потому что их функция заключается в наименовании всех объектов и предметов.

Важность этой работы определяется тем, что ее результаты могут быть использованы в последующих исследованиях для решения проблем в этой области происхождения слов. Изучение влияния тюркского языка на испанский язык проводится впервые. Представленная работа может сыграть важную роль в контексте изучения лексики испанского языка, чтобы в будущем ее исследование могло вестись более углубленно.

Ключевые слова: языки, заимствования, заимствованные слова из тюркских языков, прямые и косвенные заимствования.

SUMMARY

The theme of the article is *Turkic loanwords in the Spanish lexicon*.

The research deals with a linguistic analysis of foreign words borrowed from the Turkic languages that are widely used in Spanish and are called “turquismos”. At present the difference between “turquismo” and “arabismo” has not been thoroughly investigated. One of the objectives of the article is to demonstrate the properties of this type of loanwords originated from different source Turkic languages. Based on the selected and analyzed materials, we have made an attempt to prove that the Turkic languages have left their traces in the Spanish lexicon during the historical periods of the language and society.

Up to the present day, the influence of Arabian muslims in the Iberian Peninsula has been amply demonstrated, but the Arabs were not the only Islamists who settled on the Peninsula; the Turks also did it in different aspects for a long time, although in a more indirect way. It is evident that any contact between the nations involves the exchange of

words, and for that reason, direct and indirect loans of Turkic origin have appeared in the Spanish lexicon, though not too many, if we compare them with the quantity of Arabisms. There are also intermediary languages through which certain Turkic loanwords were integrated in the Spanish vocabulary. They are of French, Italian, Russian, Arabic, English and some other origins. All the intermediary processes of these words, their semantic fields and the frequency of their usage in the Spanish language are analyzed here. Some examples of the corpus are: *fez, sultán, horda, turbante, café, hurra, yogur, chamerluco, tabor, corbacho, zapato, tulipán, caftán, atamán, bajá*, etc. Some of them might have derivatives formed in Spanish itself, which have also been included in the corpus of this research.

The total number of direct and indirect Turkic loanwords that have been selected from lexicographical sources for the article, is approximately 150. It has been observed that the nouns (82% of the whole corpus) are more frequent than adjectives or other parts of speech. It is not surprising that nouns are more numerous than the rest of the words, as they have the feature of naming all kinds of things and objects among other concepts.

The theoretical importance of this research is determined by the fact that its results can be used in later studies to solve linguistic problems in the field of etymology of lexical units. Its practical significance lies in the study of the influence of the Turkic languages which is innovative. The article has an important role in the context of the Spanish lexicon so that its study can extensively be developed in the future.

Key words: languages, loanword, Turkic loanwords, direct and indirect loanwords.

Rəyçi: Dosent Zahir Əsədov

Xədicə ABDULLAYEVA*

g.abdullayeva.xadica@mail.ru

Mədəniyyətdə varislik və qloballaşan cəmiyyətin dil problemləri

“Dil ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mənəviyyatla bağlıdır.

Bunlarsız isə vətənpərvərlik formulu yoxdur”.

Heydər Əliyev.

Azərbaycan ictimaiyyəti tanınmış yazıçı, dramaturq, maarifçi, incəsənət və mənəvi dəyərlərin təbliğatçısı, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 illik yubileyini qeyd etməyə hazırlaşır. Özündən sonra zəngin mədəni irs qoymuş Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hərtərəfli mədəni-ictimai fəaliyyəti müasir cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bir çox mühüm məsələlər, o cümlədən, mədəniyyətdə varislik barəsində düşünməyə sövq edir. Təqdim olunan məqalədə bu məsələ dünyada gedən qloballaşma prosesinin törətdiyi dil problemləri kontekstində araşdırılır. Mövzu ilə əlaqədar olaraq, aşağıdakı məqamlara toxunulur: mədəniyyətin sosial hadisə kimi mahiyyəti nəzərdən keçirilir; Azərbaycan mədəniyyətinin layiqli təmsilçisi olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin xalqın intellektual inkişafında göstərdiyi xidmətlərə diqqət çəkilir və milli-mədəni irsin qorunması işinin bir çox sahədə olduğu kimi, həm də Azərbaycan dilinə göstərilən dövlət qayğısında özünü təcəssüm etdirməsi qeyd olunur; qloballaşma prosesindən irəli gələn dil problemlərindən, inkişaf etmiş ölkələrdə bu cür problemlərə dair araşdırmaların nəticələrindən və onların aradan qaldırılması ilə bağlı göstərilən səylərdən bəhs edilir; mövcud dil problemləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi nəzərdən keçirilir.

Mədəniyyət anlayışı, adətən, ədəbiyyat və incəsənətin növləri, eləcə də insanın nəcib keyfiyyətləri, gözəl davranışları ilə assosiasiya olunur. Lakin geniş mənada mədəniyyət insanın və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, yaradılmış və nəsildən-nəslə ötürülən maddi və mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən sosial hadisədir. Bu baxımdan, mədəniyyət insan tərəfindən şüurlu və məqsədyönlü şəkildə yaradılan aləmi bildirir və “ikinci təbiət”i təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, sözügedən sosial hadisənin mahiyyətini

* dosent əvəzi, Bakı Dövlət Universiteti, Alman və fransız dilləri kafedrası

anlamaq üçün bir sıra ictimai-fəlsəfi əsasları nəzərə almaq lazımdır. Belə əsasların bəzilərini qeyd edək:

- Fəlsəfi yanaşmaya görə, həqiqi təbiətlə "ikinci təbiət" in arasında əlaqələndirici vasitə rolunda texnologiya və həm maddi aləmin, həm də bütövlükdə sosial varlığın istehsalı kimi başa düşülən insan fəaliyyəti durur.

- Antropoloji yanaşma hər bir etnosun mədəniyyətinin özü-özlüyündə dəyərli olması fikrinə söykənir. Burada, mədəniyyət bəşəriyyətin çoxlu sayda milli mədəniyyətlərində təzahür etməsi kimi qəbul edilir.

- Mədəniyyət məfhumunun sosial aspektinə gəlinə, o, insan cəmiyyətinin təşəkkülü və tarixin hər mərhələsində ümumi inkişafa uyğun şəkildə təşkil olunması amili kimi qəbul edilir. Sosial aspekt dəyərlər sisteminin olmasını tələb edir. Belə dəyərlərə yaradıcılığın müxtəlif növləri, maarifçilik, savadlılıq, inam, etiqad, insan şəxsiyyəti, xeyirxahlıq və s. aiddir. Bu kimi dəyərlər bütövlükdə mədəniyyətin olduqca zəngin tərkibində - rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda, ədəbiyyatda, nəsrə, poeziyada, dramaturgiyada, musiqidə, teatrda, kinematografiyada, dində, eləcə də elmdə, fəlsəfədə, texnika və texnologiyalarda, informasiya vasitələrində (radioda, televiziya, internetdə), və s. özünü büruzə verir.

Mədəniyyətin cəmiyyət daxilində yerinə yetirdiyi funksiyalara nəzər saldıqda onların da çoxşaxəli olduğunu görürük:

- əsas funksiya humanistlik funksiyasıdır: insanın yaratdığı mədəniyyət nümunələri cəmiyyətin, bütün bəşəriyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etməlidir;

- informativ-kommunikativ funksiya sosial təcrübənin ötürülməsini, nəsillərin arasında varislik əlaqəsini təmin edir;

- idraki-qnoseoloji funksiya sayəsində insanlar elm, incəsənət, fəlsəfə, təlim, tərbiyə vasitəsilə özlərinin, öz xalqının mənafeələrini, eləcə də digər mədəniyyətləri dərk edirlər;

- nizamlayıcı-tənzimləyici funksiyaya uyğun olaraq, insanların ictimai və şəxsi fəaliyyətinin, davranışının əxlaq və hüquq normativ sistemləri əsasında tənzimlənməsi baş verir;

- nəhayət, aksioloji funksiya dəyərlər sisteminin müəyyən edilməsi və mühafizəsinə yönəlir.

Sadələn cəhətlər mədəniyyəti cəmiyyətin inkişafının əsası olmaqla, həm də müxtəlif sivilizasiyaların və etnosların başlıca əlamətinə çevirir. Hər bir xalq, bir tərəfdən ümumbəşəri, digər tərəfdən, fərdi, özünəməxsus mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Bu mənada,

mədəniyyət integrativ səciyyəlidir, onun təkanverici qüvvəsi isə xalqın tərəqqipərvər insanları, ziyalılarıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın ən qədim və zəngin mədəniyyətlərindən biridir. Onun bugünkü səviyyəyə çatmasında çoxlu sayda vətənpərvər ziyalı iştirak etmişdir. Belə ziyalıların içərisində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin xüsusi yeri var. Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni həyatının bir çox mühüm əhəmiyyətli hadisəsi ilə bağlı onun adı birincilər sırasında çəkilir. Həqiqətən də, XIX əsrin sonu - XX əsrin ilk onilliklərində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan xalqının tarixi inkişafına mühüm töhfələr verib. O, bütövlükdə, 300-ə yaxın əsərin müəllifidir. Bunlar, hekayələr, teatr pyesləri, elmi-nəzəri və publisistik məqalələr, felyetonlar, Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyat, incəsənət, teatr xadimləri haqqında portret yazılarıdır. Siyasi fəaliyyət sahəsində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycanı Birinci Rus Duması, eləcə də Gürcüstan Parlamentində deputat olaraq təmsil etmişdir. Bundan başqa, o, Azərbaycanda ilk teatr tamaşalarının təşkilatçılarından biri, Azərbaycanın ilk peşəkar rejissoru kimi çıxış etmişdir. Belə ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şərqdə ilk operanın - "Leyli və Məcnun" tamaşasının premyerasının ilk dirijoru, Teatr Şurasının təsisçisi və birinci rəhbəri olmuşdur. Onun, azərbaycanlı oxucuları rus və Avropa yazıçılarının əsərləri ilə tanış etməkdə göstərdiyi xidmətləri də kifayət qədər böyükdür: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şekspirin, Şillerin, Volterin, Zolyanın, Andersenin, Lanskoyun, Çirikovun, Korolenkonun və b. yazıçıların əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə öz xalqını başqa mədəniyyətlərlə tanış etməyə, xalqının dünyagörüşünü genişləndirməyə çalışmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin təşkilatçılıq qabiliyyəti, ona Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının təsisçilərindən biri və bu təşkilatın ilk məsul katibi, "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktorlarından biri, elmi tədqiqat müəssisəsi olan Azərbaycanı Tədqiq və Təbliğ Cəmiyyətinin sədri kimi mühüm vəzifələrin icrasının həvalə olunmasına gətirib çıxartmışdı. Sadalananlarla yanaşı, Rusiya Elmlər Akademiyasının ölkəşünaslıq bürosunun müxbir üzvü kimi fəaliyyəti, Azərbaycan Dövlət Universitetində on il ərzində (1921-1931) ədəbiyyatdan mühazirələr oxuması, milli elmi kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etməsi, mədəni-maarifçilik sahəsində gördüyü işlər ona, haqlı olaraq, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar İncəsənət Xadimi fəxri adını qazandırmışdır (1928). Azərbaycanın belə parlaq simasını yeni nəsillərə tanıtmmaq, onun, yaşadığı 63 illik ömrü ərzində həyata keçirdiyi çoxşaxəli mədəni fəaliyyəti daim işıqlandırmaq, Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında oynadığı rolu təbliğ etmək bu gün ziyalı insanların mənəvi borcudur.

Bu baxımdan, Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən atılan addım təqdire layiqdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150-illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı xalqın sağlam mənəvi inkişafı, rifahı uğrunda çalışmış insanların unudulmaması, onların daim yaşadılması naminə dövlət tərəfindən görülən işlərin aydın təzahürüdür. Digər tərəfdən, Azərbaycan mədəniyyətinin layiqli təmsilçisi olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin adının UNESCO-nun 2020-2021-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına salınması Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətlərinin ali ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsini təşkil etməsindən, milliyətindən, irqindən asılı olmayaraq dünya xalqlarının yaxın, əksər hallarda isə eyni hümanist idealları, etik-estetik dəyərləri bölüşməsindən xəbər verir. Bütün bunlar, sözün əsil mənasında, mədəni varisliyin nümayişidir.

Həqiqətən də, milli-mənəvi irsin qorunması daim Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin diqqət mərkəzində olan məsələlərin əsasını təşkil edib. Burada, dövlət qayğısı ilə əhatə olunan sahələrdən biri - Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsidir. Bunu təsdiq etmək üçün, yalnız XXI əsrin başlanğıcından bu günə qədər bir sıra mühüm dövlət əhəmiyyətli sənədin: Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiği işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanın (18 iyun 2001-ci il), “Azərbaycan Dili və Əlifbası Günü”nün təsis edilməsi ilə bağlı Fərmanın (9 avqust 2001-ci il), “Dövlət Dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun (30 sentyabr 2002-ci il), “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın (09 aprel 2013-cü il), “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncamın (17 iyul 2018-ci il), informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və İnternetin sürətlə inkişaf etməsi şəraitində “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanın (01 noyabr 2018-ci il) imzalanmasını və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsini qeyd etmək olar.

Bu gün, incəliyi və axıcılığı ilə bərabər, həm də kamilliyi və möhtəşəmliyi ilə seçilən Azərbaycan dili, Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində istifadə olunur. Onun işlənməsi, qorunması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənir.

Azərbaycanın mədəni həyatı üçün səciyyəvi olan cəhət - xalqın görkəmli ziyalılarına və milli dilinə bu cür yüksək dövlət qayğısının göstərilməsi dünyanın bir çox ölkəsində yaşanılan ciddi dil problemləri ilə açıq-aydın təzad təşkil edir.

Məhz dil hər bir xalqın varlığının əsas təminatçısıdır. Bunu biz bu gün dünyada müxtəlif etnik qrupların sosial vəziyyətində baş verən hadisələrin timsalında izləyə bilərik. Dil milli mədəniyyətin əks olunduğu anlayış və dəyərləri, norma və şüur, eləcə də davranış stereotiplərini özündə ifadə edir, dilin vasitəsilə insanlar ətraf aləmi və özlərini dərk edir, təcrübə toplayırlar. Xalqın mənəvi, sosial, bədii, estetik və s. idealları, sosial yaddaşı dildə həkk olunur və nəsildən-nəslə ötürülür. V.A.Boldıçevanın söylədiyi kimi, "...dil xalqın sivilizasiyaya doğru getdiyi yolu, xalqın karakterini, qonşu xalqlarla əlaqələrini əks etdirir" [7, 19]

Sosial-tarixi inkişafın hal-hazırkı mərhələsində əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil dünyanı bürüyən qloballaşma mühitində fəaliyyət göstərir. Qloballaşma mühitini səciyyələndirən əlamətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Dünya miqyasında müasir və müəyyən mənada standartlaşdırılmış istehsal texnologiyalarının və xidmətlərin yayılması.
2. Təsərrüfat proseslərinin, maddi istehsalatın, maliyyənin inteqrasiyası.
3. Yüksək səviyyədə inteqrasiya olunmuş vahid siyasi əməkdaşlıq sisteminin yaranması.
4. Yeni informasiya və kompüter-telekommunikasiya texnologiyalarının yüksək sürətlə inkişafı və bunun nəticəsində, İnternet şəklində birləşmiş qlobal informasiya şəbəkələri əsasında mövcud olan virtual aləmin yaranması [13].

Bu kimi proseslər texnologiyaların inkişafını tarixi tərəqqinin aparıcı qüvvəsi kimi dəyərləndirməyə vadar edir. Bu mənada, mövcud cəmiyyət "informasiya sivilizasiyasının" daşıyıcısı hesab olunur.

Müasir cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələr hansılardır və onların dil ilə əlaqələri nə cür müəyyənləşir? Fəlsəfə elmləri doktoru, professor N.M.Mamedova buraya ilk növbədə hümanist ideallara yönələn dəyərlər sisteminin formalaşdırılmasını, indiki və gələcək nəsillərin yaşaması üçün münasib həyat şəraitinin təmin edilməsini aid edir [12, 3]. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, hələ 2012-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində keçən BMT-nin cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına həsr olunan ikinci konfransının materiallarında bəşəriyyətin sağ qalması və biosferin mühafizəsi ilə bağlı bir sıra qlobal xarakterli məsələnin həlli elmin inkişaf etdirilməsi və bütövlükdə mədəni inkişaf amili ilə əlaqələndirilirdi [12, 4].

Lakin bu gün, qloballaşma siyasətinin dərinləşdiyi bir şəraitdə, milli özünəməxsusluq və özünüdərkətmə üçün ciddi təhdidlər yaranır. Qloballaşma müxtəlif tərkibli dünya məkanının vahid qlobal sistemə çevrilməsini labüd edir. Həmin qlobal məkanda kapitalın, əmtəənin, xidmətlərin, informasiya axınının, dəyərlərin, davranış standartlarının və s. maneəsiz dövriyyəsi baş verir, bu isə sosial institutların, birliklərin və fərdlərin fəaliyyətinin, təsir dairəsinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bütün bu kimi məsələlər alimləri, ziyalıları, ümumiyyətlə də dünyanın tərəqqipərvər insanlarını düşündürür, onlarda milli mədəniyyətlərin taleyi üçün narahatçılıq yaradır. İnformasiya texnologiyalarının cəmiyyətin həyatının bütün mühüm sahələrini əhatə etməsi şəraitində mövcud problemlərin yetərinə dəyərləndirilməməsi ayrı-ayrı xalqları qarşısızalmaz təhlükələrlə üz-üzə qoya bilər. Belə şəraitdə qlobal informasiya məkanının formalaşması ilə bağlı reallıqların hərtərəfli təhlili tələb olunur.

Müasir cəmiyyətin dillə bağlı əsas problemlərinə gəlincə, aparılan tədqiqatlarda ilk növbədə dünya dillərinin bərabərsizliyi, çoxdilliliyin gələcək taleyi və, bundan irəli gələn, bir çox dillərin sürətlə məhv olması məsələsi nəzərə çatdırılır. Həqiqətən də, sayı mənbələrdən asılı olaraq, altı minlə yeddi min arasında olduğu bildirilən dünya dilləri fərqli dərəcədə işlənir və inkişaf edir. Şübhəsiz ki, ən geniş istifadə olunan dil ingilis dilidir. K.K.Kolin, E.B. Кузнецова və b. bunun başlıca səbəbini ingilis dilinin tək cə beynəlxalq ünsiyyət dili olması ilə deyil, həm də, informasiya texnologiyaları terminlərinin kütləvi şəkildə məhz bu dildə yarandığına görə, qlobal informasiya cəmiyyətinin əsas dili kimi çıxış etməsi ilə izah edirlər. K.K.Kolinin fikrinə əsasən, bu gün ingilis dilində dünya üzrə 90 faiz elmi biliklər və 80 faiz elektron məlumatlar bazası təqdim olunur. Müəllif UNESCO-nun açıqladığı statistikaya əsaslanaraq göstərir ki, bu gün dünya üzrə ingilis dilində danışanların ümumi sayı kifayət qədər böyük rəqəm – 1.5 milyard insan təşkil edir. Bu isə yaşadığımız planetin əhalisinin $\frac{1}{4}$ -i deməkdir [9, 9]. *Habr* saytının dillərin dünya üzrə yayılmasına dair *South China Morning Post* nəşrinə istinadən dərc etdiyi məlumatda belə bir maraqlı fakt nəzərə çatdırılır ki, dünya üzrə istifadə edilənlərin sayı doğma dil daşıyıcılarının sayından üstün olan yeganə iki dil ingilis və fransız dilləridir [10]. Əgər ingilis dili üçün bu fakt əsasən iqtisadi və sosial amillərlə izah olunursa, fransız dili ilə bağlı daha çox onun tarixi nüfuzu və insanlar tərəfindən yaşadıkları ölkədən və qitədən asılı olmayaraq, rəğbətlə qarşılanması önəm daşıyır.

Bu kimi faktlar, yeni müəyyən dillərin müxtəlif səbəblərdən digərlərindən üstün hesab olunması, yerli dilləri sıxışdırması və yaxud kölgədə qoyması dünya dillərinin bərabərsizliyindən xəbər verir. Hələ 2005-ci ildə Tunisdə BMT-nin himayəsi altında keçən

sammitdə müasir cəmiyyətdə çoxdillilik mühitinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsinin vacibliyi məsələsi qaldırılmışdır. Yaranmış vəziyyət dünya dövlətlərinin öz milli dillərini yaşatması və inkişaf etdirməsi, onları gələcək nəsillərə çatdırması ilə bərabər, həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan yerli xalqların dillərinin də qorunub saxlanması, bunun üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi məsələsini gündəmə gətirir.

Təəssüf ki, bu günün reallığı bir çox dillərin məhv olmaq üzrə olduğunu üzə çıxarır. Həyata keçirilən araşdırmalarda bunun səbəbləri antropoloji, sosial və iqtisadi amillərlə əlaqələndirilir. Antropoloji amilə müəyyən bölgələrdə danışılan dillərin son daşıyıcılarının dünyadan köçməsi aid edilir. Məsələn, amerikalı dilçi alim, *Məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmiş Dillər İnstitutunun* direktoru Gregory David Shelton Anderson qeyd edir ki, *ket* dilində Sibirdə Yenisey çayının yuxarı sahillərində məskunlaşan 200 nəfərə qədər insandan başqa heç kim danışmır. Alimin fikrinə görə, bu dilin yox olması sosial mənada, bir o qədər əhəmiyyətli itki hesab olunmaya bilər, lakin linqvistik baxımdan ayrı-ayrılıqda hər bir dil olduğu kimi, sözügedən dil də bənzərsizdir. Mürəkkəb qrammatik sistemə, çoxlu sayda feili formalara malik olan *ket* dilinin daşıyıcıları hesab edirlər ki, onun vasitəsi ilə həm də öz əcdadları, keçmişi, ənənələri ilə əlaqə saxlamağa müvəffəq olurlar. Onlar düşünürlər ki, əcdadları ilə onların bilmədiyi bir dildə, məsələn, ingilis dilində ünsiyyətin yaradılması sükutla nəticələnə bilər və beləliklə, tarixi əlaqələr qırılır. Digər tərəfdən, tədqiqatlar *ket* dilinin Amerikada yerli dillər, məsələn, *navajo* dili ilə yaxın olmasını göstərir. Belə əlaqələr, alimlərin qənaətinə görə, antropoloji əhəmiyyət kəsb edir, çünki insanların Asiya və Amerika qitələri arasında buzlardan keçərək reallaşdırdığı miqrasiyanın mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir [14].

Başqa nümunələrə əsasən, Afrika qitəsində 200-dən çox dilin daşıyıcılarının sayı 500 nəfəri keçmir; Hindistanda və Afrikada müstəmləkəçilik siyasətinə davam gətirmiş bir çox dil bu gün, informasiya-kommunikasiya vasitələrinin sürətlə yayılması nəticəsində yerli "iri" dillər (Hindistanda *hindi*, Pakistanda *urdu*, şərq Afrikada *suahili*, mərkəzi Afrikada *pö*l və s.) tərəfindən sıxışdırılır [19]; Əfqanıstanda *tirahi* dilində danışanların sayı on il bundan əvvəl yalnız 100 nəfər təşkil edirdi; Tomsk vilayətinin cəmi bir neçə kəndində danışılan türk dillərinə aid olan *çulım* dilinin daşıyıcıları da 2019-cu ilin statistikasına əsasən 44 nəfər idi (Bu kimi faktlar Vikipediya məlumatlar bazası əsasında təqdim edilir).

ABŞ Milli Coğrafiya Cəmiyyətinin həyata keçirdiyi araşdırmalar dünya ictimaiyyətini düşündürən belə bir məlumatı ortaya çıxarır ki, hər iki həftədən bir planetimizdə bir dil məhv olur. Belə davam edərsə, 21-ci əsrin sonlarına 3 500 dil məhv olacaq. Yazı ənənəsi

olmayan dillərin itməsinin bir zərərli nəticəsi də, mütəxəssislərin fikrinə görə, həmin dillərdə qorunub saxlanılan təbabətə dair biliklərin, bir çox elmi sirlərin yox olmasıdır.

Sözündən problem bu gün, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dünyanın ən iri təşkilatları səviyyəsində araşdırılır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatlarında bir çox yerli xalqların danışdığı dillərin yox olma həddinə çatması və həmin xalqlara məxsus tarixi bilgilərin qorunması baxımından acınacaqlı vəziyyətin yaranması faktı təsdiqlənir. Bu, dünya mədəniyyətinin bir hissəsinin silinməsi, mədəni zənginliyinin azalması ilə nəticələnir. Qəbul olunan sənədlərdə göstərilən səbəb - yerli xalqların miqrasiyası - əsasən, sosial və iqtisadi xarakterlidir: daha yaxşı həyat axtarışı və yaxud məcburiyyət üzündən başqa ölkələrə köçməyə məcbur olan yerli xalqların mədəniyyəti və ənənələri ilə bərabər, dilləri də zərbəyə məruz qalır. Başqa ərazilərə köç edən və yeni ərazilərdə milli azlıqlar kimi məskunlaşan xalqların dillərinin uzun müddət rəsmi və ya təhsil dili kimi işlənməməsi onların tədricən zəifləməsinə və sonda unudulmasına gətirib çıxarır.

Sözündən problem Avropa İttifaqının ölkələri üçün də çox aktualdır. Bununla bağlı Avropa Şurasının Parlament Assambleyası hələ 1992-ci ildə "Bölgə və milli azlıqların dillərinin Avropa Xartiyasını" qəbul etmişdir. Quruma daxil olan ölkələrdə milli azlıqların dillərinin müxtəlif çətinliklərlə üzləşməsi halları özünü birliyin aparıcı dövlətləri içərisində çoxmillətli ölkə hesab olunan Fransanın Provans əyalətinin yerli əhalisinin, almandilli əhalinin (elzaslıların, lotaringiyalıların), bretonların, katalanların, korsikalıların, flamandların, baskların öz dillərini inkişaf etdirmələri ilə bağlı üzləşdikləri çətinliklərin təmsalında görmək mümkündür. Bütövlükdə, Fransada 26 bölgə dili məhv olmaq üzrədir. Onların arasında langedok, breton, pikard, provansal və digər dillər sadalanır [20]. Bu dillərin acınacaqlı vəziyyətə düşməsinin səbəblərindən biri kimi bu gün Fransada miqrantların dillərinin sayca yerli dillərə nisbətən üstünlük təşkil etməsi hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, dillərin nisbəti 23 yerli dil / 44 miqrantların dilidir. Mütəxəssislər (o cümlədən, Louis-Jean Calvet) hesab edirlər ki, Fransada, eləcə də bütövlükdə Şimal ölkələrində faktiki olaraq tarixi mutasiya baş verir: miqrasiyaların səbəb olduğu ekzogen müxtəliflik endogen bölgə müxtəlifliyini tədricən əvəz edir. Bu isə bölgə dillərini təhlükə qarşısında qoyur [17].

Müxtəlif dillərin zamanca sıradan çıxması, unudulması və məhv olması bütün zamanlarda baş vermişdir. Lakin son dövrlərdə bu proses müəyyən amillərin təsiri altında sürətlənmişdir. Belə amillərdən biri olaraq, zamanında həyata keçirilən müstəmləkəçilik siyasəti çıxış edir. Məsələn, Amerika qitələrinin işğalı zamanı baş verən qırğınlarda çoxlu sayda dil məhv olmuşdur. Müstəmləkəçiliyin başlanmasından iyirminci əsrə qədərki

müddətdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında mövcud dillərin 45 % -i yox olmuşdur. Kütləvi xəstəliklər, aclıqlar baş verən dövrlərdə də çoxlu sayda dil sıradan çıxıb. Bundan başqa, məktəblərdə etnik dillərə qarşı yeridilən ayrı-seçkiçilik dünyanın bir çox ölkəsində yerli dillərin rəsmi dillərə nisbətən nüfuzunun itməsi, bir çox hallarda, isə kökünün kəsilməsi ilə nəticələnib. Məsələn Yeni Kaledoniyada fransız dili, Kanadada ingilis dili, Boliviya da ispan dili yerli dilləri sıxışdıraraq əsas dillərə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Fransada da XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində ölkənin təhsil naziri Jules Ferry-nin müəllifi olduğu icbari, dünyavi dövlət məktəblərində təhsilin təşkil olunması və fransız dilinin bütün bölgələr üzrə əsas dövlət dili kimi qəbul etdirilməsi ilə bağlı qanunlara əsasən, məktəblərdə bölgə dillərində danışılmasına hökumət tərəfindən qadağa qoyulurdu [20]. Bölgə dillərinin təqibi, eləcə də keçən əsrin əvvəllərində fransız ailələrində uşaqların cəmiyyətdə daha asan sosiallaşması, gələcəyini qurması naminə doğma dillərdən şüurlu imtina edilməsi halları “Figaro” qəzetində 2019-cu il 2 iyul tarixində dərc olunan Fransada 2001-ci ildən DGLFLF (Fransız Dili və Fransada danışılan Dillərə dair Ümumi Komissiya) adı altında fəaliyyət göstərən qurumun keçmiş rəhbərlərindən biri Gaid Evenou ilə müsahibədə də təsdiqlənir və bölgə dillərinin məhv olması vəziyyətinə gətirib çıxaran səbəblər sırasında dəyərləndirilir. Həqiqətən də, bir çox sənədli materialda dillərin sıradan çıxması prosesini sürətləndirən amillərdən biri kimi onların “suiqəsd” göstərilir. Ayrı-seçkiliyə davam gətirmək, cəmiyyətə inteqrasiya etmək, uşaqların gələcəyini təmin etmək məqsədilə dünya üzrə bir sıra yerli xalqlar öz dillərindən imtina edir və dominant dilə üstünlük verirlər. Göstərilən amilləri qloballaşdırma ilə əlaqələndirən UNESCO-nun baş direktoru Audrey Azoulayın fikrinə görə, qloballaşma düşünülmüş, nizamlı şəkildə aparılmazsa, dil və mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin məhvi qaçılmaz olacaq [18].

Mövzuya dair Rusiya tədqiqatçılarının araşdırmaları da maraq doğurur. Belə ki, N.Y.Buryak və Y.S.Jdankina, hər bir dildə ayrı-ayrı xalqların fərqli dünya mənzərəsinin, özünəməxsus insan obrazının əks olunması fikrini təsdiqləyirlər. Onlar da dillərin yox olmasının səbəblərini qloballaşmada görür və bunu, qapalı qruplarda yaşamadıqları halda insanların hər hansı bir ümumi dildən istifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qalmaları ilə izah edirlər. Həmin dildə jurnallar və kitablar dərc olunur, televiziya verilişləri yayımlanır, işgüzar ünsiyyət həyata keçirilir. Lakin bir-iki nəsildən sonra əcdadların danışdığı dilə praktiki olaraq ehtiyac qalmır, beləliklə, tədricən bir milli dil də sıradan çıxır və məhv olur. Xalqların və dillərin itməsi ilə isə bəşəriyyət öz mədəniyyətinin bir hissəsini itirərək kəsədir. Bu o deməkdir ki, ümumbəşəri sivilizasiya daxilində fərqli təffəkürü,

dünyanın qavranılmasını, insanın inkişafı və onun dünyada yeri haqqında təsəvvürləri özündə əks etdirən bütöv bir parça yox olur [8,297].

Sözügedən müəlliflər, məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən dilləri aşağıdakı kimi təsnif edirlər: məhv olmuş dillərə bir nəfər də olsun daşıyıcısı qalmayan dillər aid edilir (*pruss, qot, dalmat* və s. dillər); məhv olduğu güman edilən dillər – belə dillərin hal-hazırda mövcud olması haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Nümunələrə *fərqañə-qıpçaq* dili aid edilir; məhv olmaq üzrə olan dillərə nümayəndələri əsasən yaşlı nəsle aid olan və sayı ən çoxu yüzlərlə ölçülən xalqların dilləri aiddir. Nümunələrin içərisində *mancur* dili də göstərilir; məhv olmaqda davam edən dillər daşıyıcılarının sayı iki yüzdən on minlərə qədər hesabansa da, uşaqlara az rast gəlinən qrup üçün səciyyəvidir. Digər dillərlə bərabər, burada *ket* dili də qeyd olunur; əlverişsiz vəziyyətdə olan dillər qrupunda dil daşıyıcılarının ümumi sayı bir mindən milyonlara qədər yüksəlir, ana dilində danışan uşaqların sayı isə get-gedə azalır (*nenes, kareliya, komi, irland, kalmık, xakas* və s. dillər bu qrupa aiddir); qeyri-sabit dillər qrupunu heç bir rəsmi statusu və yaxud fərqli nüfuzu olmayan, çox zaman kiçik ərazidə məskunlaşan (1-2 kənd) xalqların dilləri təmsil edir (*even, çukotka, meqrel, çeçen, bask, bəzi Dağıstan dilləri* və s.); əlverişli vəziyyətdə olan dillərə *ingilis, ərəb, alman, ispan, rus, tatar, çin, fransız, ukrayna* dilləri aid edilir [8,296-297; 5]. Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, risk qrupuna aid olan dillər uşaqlara öz valideyinlərindən irsən keçməyən dillərdir. Bundan başqa, diqqətin yönəldiyi məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, əvvəllər dillərin məhv olması problemi yalnız asılı və öz inkişafında geri qalan ölkələrə və xalqlara şamil edilirdisə, bu gün bu problem inkişaf etmiş Avropa ölkələrindən də yan keçmir. Bunu müəlliflər universal ünsiyyət dilinə çevrilən ingilis dilinin artan ekspansiyası ilə izah edirlər. Nəticədə, hibrid dillər əmələ gəlir, məsələn, fransız dili ilə ingilis dilinin qarışığı olan “franqlə”, yaxud “frenqliş”. Belə hallarda yalnız dil deyil, öz ölkəsində ikinci dərəcəli hesab olunmağa başlayan milli mədəniyyət də zərər çəkir və qərb nəzəriyyəçilərinin təbirincə deyilsə, Avropa mədəniyyətinin “folklorlaşması” baş verir - milli mədəniyyətlərə folklor və yerli ekzotika müstəvisindən yanaşılır [8, 297].

Yuxarıda dillərin məhv olmaq təhlükəsinə rəğmən verilən təsnifat R.R.Abdulxakovun daha öncə təklif etdiyi təsnifatla təxminən eynidir. Dillərin yox olması problemini araşdıran tədqiqatçı qeyd edir ki, Rusiya ərazisinin müxtəlif bölgələrinə təşkil olunan Linqvistik ekspedisiyaların nəticələrinə əsasən, dilini və milliyətini itirən insanlar həyatda baş verən dəyişikliklərə fərqli cür yanaşmağa başlayır, özlərini cəmiyyət üçün faydasız hesab edirlər. Onlar dillə bərabər, öz adət-ənənələrini, mədəniyyətini, nəsilləri

haqqında məlumatları itirirlər. Müəllif belə bir acınacaqlı vəziyyətə gətirib çıxaran prosesi aşağıdakı kimi təsvir edir: bəzi dillərin digərlərindən daha önəmli, nüfuzlu hesab olunması insanların cəmiyyətdəki vəziyyətinə, maddi təminatına təsir göstərir. Belə şəraitdə insanlar özləri və övladları üçün sosial üstünlüklər qazandıran dili seçirlər. Adətən, belə dillər orta və ali məktəblərdə tədris olunur və onları bilmək uğurlu karyera qurmaq üçün vacib şərt sayılır. Beləliklə, “kiçik” dillərə tələbat azalır və yaxud tam həcmdə itir, çoxdillilik təşviq edilmir, yalnız “əsas” dili bilmək tələb olunur zərurəti yaranır [6]. Reallıq isə onu göstərir ki, əgər hər hansı bir dil, sosial həyatda öz funksiyalarını itirirsə və gündəlik həyatda istifadə olunmursa və yaxud həmin dildə danışanların sayı yetərli deyilsə, belə dil məhv olmağa məhkumdur. Hesablamalara görə, dilin sağ qalması üçün həmin dildə danışanların sayı ən azı 100 000 olmalıdır [19].

Doğrudur, elə insanlar var ki, dillərin ölməsini normal hal hesab edirlər. Məsələn, *National Review* jurnalının müxbiri John J. Miller, “əhalisi digər xalqlara bir neçə dəyərsiz əşyadan başqa heç nə təklif edə bilməyən” Papua-Yeni Qvineyada danışılan 800-ə yaxın dilin digər dillər üçün nə cür nümunə ola biləcəyi barəsində düşünür. Bununla belə, bu gün UNESCO tərəfindən hər bir dilə bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin bir hissəsinə kimi yanaşılır, dünya dillərinin müxtəlifliyinin qorunub saxlanması zəruri hesab edilir.

Mövcud dil problemlərinin həlli ilə bağlı dünya dövlətləri, alimlər, mütəxəssislər qrupları tərəfindən müxtəlif səylər göstərilir. Belə səylərdən biri kimi amerikalı dilçi, antropoloq K. David Harrisonun həmkarları ilə birlikdə Sibir, Monqolustan, Paraqvay, Çili, Papua-Yeni Qvineya, Hindistan, Vanuatu və dünyanın digər bölgələrinə məhvə məhkum olan dillərin sənədləşdirilməsi ilə bağlı təşkil olunmuş ekspedisiyalarda iştirak etməsini və dillərin qorunub saxlanması məqsədi ilə onların trananskripsiya, video-audiomateriallar şəklində toplanmasını hesab etmək olar. Bu mənada, Britaniya Məhv olan Dillər Cəmiyyətinin rəhbəri Nikolas Ostlerin öz amerikalı həmkarları ilə birgə həyata keçirdiyi fəaliyyət də diqqət çəkir. Ekspedisiyalar zamanı toplanan məlumatlar təhlil olunur və onların əsasında dilçilik elmini zənginləşdirən maraqlı nəticələr əldə edilir. Mütəxəssislərin araşdırmaları və təhlillərinin ardınca növbəti, daha çətin mərhələ - məhv olmaq üzrə olan dillərin bərpası və qorunub saxlanması işi həyata keçirilir. Bütün bunlar, böyük istək və zəhmət tələb edən proseslərdir. Lakin dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, çox zaman qoyulan səylər öz nəticəsini verir - bu səylərin müqabilində unudulmaq üzrə olan dilləri dirçəltmək və inkişaf etdirmək mümkün olur. Belə faktiki uğurlardan biri Britaniyanın Uels əyalətində danışılan *vall* dili ilə bağlıdır. 20-ci əsrin 90-cı illərində bu dil artıq ölmüş hesab olunurdusa, görülən tədbirlərin nəticəsində, hazırda bu dildə yenidən

yüz minlərlə adam danışır. Bu, Uels hökumətinin ciddi dəstəyi sayəsində mümkün olmuşdur [15]. Digər bir nümunə kimi, Fransa dövlətinin ərazi-inzibati bölgəsi olan Yeni Kaledoniyada rəsmi və əhalinin əksər hissəsi üçün doğma dilin fransız dili olduğu halda (adanın köklü əhalisi olan kanaklar cəmi 44% təşkil etdiyindən burada, avropa mədəniyyəti yerli mədəniyyət üzərində tam üstünlük təşkil edir, paytaxt Numea tipik avropa şəhərlərini xatırladır, hətta aborigenlərin yaşadığı kəndlər belə avropalılışmışdır), bir sıra *xanay* dillərinin orta məktəblərin ibtidai siniflərindən başlayaraq tədris olunmasını göstərmək olar [18]. Fransanın özündə bu gün dövlət səviyyəsində bölgə dillərinin yaşadılması üçün iradə nümayiş etdirilməkdədir. Belə ki, qanunvericilik 1951-ci ildən ölkə üzrə orta məktəblərdə bölgə dillərindən dördünün (*breton, katalan, oksitan və bask* dilinin), 1974-ci ildən *korsika* dilinin, 1992-ci ildən Elzas bölgəsinin dillərinin və bir sıra başqalarının tədrisinə yol verir. Bu mənada, müxtəlif dillərin tədrisə cəlb olunmasında bərabərsizlik tam aradan qaldırılmasa da, müəyyən bölgə dillərinin (*bask, breton*) irəliləməsinin dinamikası nəzərə çarpandır: tədris müəssisələrinin sayı *bask* dili üçün 2004-2018-ci illər arası 42%-dən 67%-ə qalxmışdır, *breton* dili ilə bağlı 2018-ci ildə 18.337 şagirdin 533 təhsil ocağında oxuduğu bildirilir. Digər bölgə dillərinin tədrisinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələsi hələ gündəmdə qalır [22].

Müasir cəmiyyətdə çoxdillilik mühitinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi yollarından biri olaraq K.K.Kolin texnoloji yeniliklərin müxtəlif dünya dillərində təqdim edilməsini, İnternet şəbəkəsində, elektron kitabxanalarda, arxivlərdə məlumatların müxtəlif dillərdə yerləşdirilməsini təklif edir. Həqiqətən də, bu, bəşəriyyətin ümumi yaddaşının elektron məkanda qorunub saxlanılmasına, eləcə də elmi-texniki inkişafın yaratdığı yeni bilik və texnologiyaların milli dillərdə yayılmasına yardımçı ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün artıq bir çox ölkələr rəqəmsal kontenti öz milli dillərində yaradır. Bu istiqamətdə işlərin davam etdirilməsi çoxdilliliyin qorunub saxlanması üçün həqiqətən faydalı ola bilər [9].

Bəs dünyada gedən bu kimi proseslər Azərbaycanda necə tənzimlənir? Azərbaycan Respublikası da etnik baxımdan böyük müxtəlifliyə malikdir. Burada yaşayan 100-ə yaxın xalqın bir çoxu yerli əhali hesab olunur. Bu xalqların dilləri dörd böyük dil ailəsini - türk, Şimali Qafqaz, Hind-Avropa və kartvel dil ailələrini təmsil edir, lakin dominantlıq təşkil edən və dövlət dili hesab olunan dil – türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dilidir. Azərbaycanda həmçinin keçən əsrin 50-60-cı illərindən Axıska türkləri də məskunlaşır. Şimali Qafqaz dilləri ailəsi daxilində Dağıstan (*ləzgi, udin, saxur, avar dili*) və Şahdaq qrupu (*xınalıq, buduq və qırız dilləri*) fərqlənir. Hind-Avropa dilləri

ailəsinə İran dilləri qrupundan olan *tat*, *talış*, *kürd*, eləcə də *rus* və *erməni* dilləri aiddir. Kartvel dil ailəsi Azərbaycanda *gürcü dili* ilə təmsil olunur. Erməni qəsbkarlarının Azərbaycan ərazisinin 20 %-ni işğal etməsi faktını çıxmaq şərti ilə, ölkədə yaşayan xalqların arasında milli münasibətlər tarix boyunca müsbət istiqamətdə inkişaf etmiş, etnik münaqişələr üçün zəmin olmamışdır. Bu xalqlar respublikanın siyasi-ictimai həyatında fəal iştirak edirlər. Onların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir - bunun üçün dövlət tərəfindən məqsədyönlü siyasət həyata keçirilir. Bu hal artıq Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində - 1992-ci il 16 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” Fərmanda öz əksini tapmışdı. Sözügedən sahədə dövlətin apardığı siyasət BMT-nin 1992-ci ildə qəbul etdiyi “Milli, yaxud etnik, din, dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiyaya”ya, həmin ildə Avropa Şurasının qəbul etdiyi “Regional dillərin və ya azsaylı xalqların dillərinin Avropa Xartiyası” prinsiplərinə, 2005-ci ildə baş tutan dünya sammitinin qərarlarına, eləcə də BMT-nin 2015-ci ildə keçirdiyi sammitdə qəbul edilmiş “2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf məqsədləri”nə uyğun həyata keçirilir. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi öyrənilməsi bütün Respublika ərazisində əsas prinsip kimi qəbul edilir, bununla belə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Təhsil haqqında” Qanuna əsasən, dövlət hər bir vətəndaşın təhsil alması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir. Azərbaycan dövləti azsaylı xalqların mədəni-maarif sahəsində inkişafı üzrə artıq müəyyən təcrübə toplamışdır: ölkənin bir çox rayon və şəhərində yaşayan etnik qrupların uşaqlarının öz milli adət və ənənələrini, mədəniyyətini və dilini öyrənə bilmələri üçün onların təhsil aldığı məktəblərdə lazımi şərait yaradılır, təlim apararı müəllimlər üçün vaxtaşırı ixtisasartırma kursları keçirilir, tədris və metodiki vəsaitlər dərc olunur, uşaqlar hər il Təhsil Nazirliyi tərəfindən dərsliklərlə təmin edilirlər. Hazırda respublikanın 357 məktəbində azsaylı xalq və etnik qrupları təmsil edən 34 min məktəbli öz ana dilində təhsil alır [1]. Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” 15 fevral 2013-cü il tarixli Qanununun 6-cı maddəsində qeyd olunduğu kimi, mədəniyyət sahəsində dövlət tərəfindən ölkə ərazisində yaşayan xalqların, milli azlıqların mədəniyyətlərinin, hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi təmin edilir.

Azərbaycan hökumətinin milli azlıqların mədəniyyəti və dilinin inkişaf etdirilməsi sahəsində yürütdüyü siyasət, beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən ATƏT-in Vyana

yerləşən katibliyində ATƏT məkanında milli azlıqların təhsil problemlərinə həsr olunmuş konfransda yüksək qiymətləndirilmiş, çoxmillətli ölkə olan Azərbaycanda azsaylı xalqların hüquqlarının yüksək səviyyədə qorunması, onların nümayəndələri üçün ana dilində geniş təhsil imkanlarının mövcud olması, bu məsələyə dövlət səviyyəsində diqqətin göstərilməsi, ümumiyyətlə də Azərbaycanın bu sahədə nümunəvi ölkə olması qeyd edilmişdir. Azərbaycan dövlətinin, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların mədəniyyətinə hörmətlə yanaşması, əslində, Azərbaycan xalqının qonşu xalqlarla həmişə sülh, xeyrxahlıq, hümanistlik, hörmət münasibətlərində yaşaması kimi tarixi ənənəsini nümayiş etdirir, tarixi ənənənin bu gün də davam etdirilməsindən xəbər verir.

Beləliklə, mədəniyyət cəmiyyətin mövcud olmasının və onun inkişafının əsasını təşkil edir, dil isə mədəniyyətin təzahürüdür. Bu iki sosial hadisə bir-birini şərtləndirir: biri sıradan çıxdıqda o birinə də ehtiyac qalmır. Bununla belə, dünya üzrə bu hadisələrin hər biri bir çox rəngdə və rəng çalarlarında mövcuddur. Dünyanın gözəlliyi və mükəmməliyi də bu cür, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bütün bəşəriyyətin ahəngdar inkişafına xidmət edən rəngarənglikdə, dövrümüzün ən aktual sözlərindən biri ilə ifadə etsək – multikulturalılıqdadır. Müasir insanlar bu gözəlliyi və mükəmməliyi görməyi, dəyərləndirməyi bacarmalı, onu qorumalı və yaşatmalıdırlar. Elə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin, o cümlədən, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bütün həyat yaradıcılığı da bizə bunu öyrədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan multikulturalizmi. - [Elektron resursu] // 2016 – URL: http://multiculturalism.preslib.az/az_a6.html
2. İdrisoğlu A. Heç kimə bənzəməyən yazıçı və böyük şəxsiyyət. – [Elektron resursu] // 14.04.2020 – URL: <https://sia.az/az/news/literature/799745.html>
3. Milli azlıqların təhsil və mədəni hüquqları qorunur. – [Elektron resursu] // 30 mart 2016 – URL: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2016/mart/483011.htm>
4. Mükərrəmoğlu M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – 150. - [Elektron resursu] // “Xalq qəzeti”, 09 aprel 2020 – URL: <http://xalqqazeti.com/mobile/az/news/44948>
5. Osmanov M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. – 150 – [Elektron resursu] // 17.05.2020 - URL: <https://azedu.az/az/news/29450-ebdurrehim-bey-haqverdiyev-150>

Rus dilində

6. Абдулхаков Р.Р. Проблема исчезновения языков. – «Филологические науки в России и за рубежом»: материалы II Международной научной конференции. - [Электронный ресурс] // Санкт-Петербург, ноябрь 2013, - с.33-37 – URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/106/4168/>
7. Болдычева В.А. Традиция и язык как способы трансляции культуры. – Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. - [Электронный ресурс] // Санкт-Петербург, 2009 г, - с.16-20 – URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/traditsiya-i-yazyk-kak-sposoby-translyatsii-kultury\).-c](https://cyberleninka.ru/article/n/traditsiya-i-yazyk-kak-sposoby-translyatsii-kultury).-c)
8. Буряк Н.Ю., Жданкина Ю.С. Проблемы исчезновения национальных языков и культур. – Международный научный журнал «Инновационная наука». – [Электронный ресурс] // N11/2015, - с. 296-298 – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-ischeznoveniya-natsionalnyh-yazykov-i-kultur/viewer>
9. Колин К.К. Информационное пространство культуры: проблема многоязычия в информационном обществе. - Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – [Электронный ресурс] // 2011, - с. 8-17 – URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/informatsionnoe-prostranstvo-kultur-problema-mnogoyaz-chiya-v-informatsionnom-obshestve%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/informatsionnoe-prostranstvo-kultur-problema-mnogoyaz-chiya-v-informatsionnom-obshestve%20(1).pdf)
10. Коткин Е. Мировое распространение языков. – [Электронный ресурс] // 01 ноября 2015 – URL: <https://habr.com/ru/post/386021/>
11. Кузнецова Е.В. Культура и язык как составляющие процесса глобализации: проблемы и противоречия на этапе наступления информационной цивилизации. – Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. – [Электронный ресурс] // 2012, - с.41-47 – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-i-yazyk-kak-sostavlyayuschie-protsess-a-globalizatsii-problemy-i-protivorechiya-na-etape-nastupleniya-informatsionnoy/viewer>
12. Мамедова Н.М. Преемственность в культуре (социально-философский анализ). – Диссертация на соискание учёной степени доктора философских наук. – [Электронный ресурс] // Москва, 2001, - 48 стр. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197436647.pdf>
13. Ракитов А.И. Культура, цивилизация и современные технологии в

перспективе глобальных трансформаций. – Век глобализации. -

[Электронный ресурс] // 2018 N3, - с.47-57 – URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-tsivilizatsiya-i-sovremennye-tehnologii-v-perspektive-globalnyh-transformatsiy/viewer>

14. Солаш Р. Каждые 14 дней умирает один язык, к концу 21-го века исчезнет половина языков мира. – [Электронный ресурс] // 20 февраля 2010 – URL:

https://rus.azattyq.org/a/gibel_jazykov_na_planete_/1963066.html

15. Солаш Р. Спасти умирающие языки могут деньги, гласность и коллективная ответственность. – [Электронный ресурс] // 22 февраля 2010

– URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakh_language_crisis_/1964451.html

Fransız dilində

16. Bollmann Y. Les langues régionales et minoritaires en Europe. – La Découverte, “Hérodote”. - [Ressource électronique] // 2002/2 N105, - p. 191-201 – URL:

[file:///C:/Users/User/Downloads/HER_105_0191%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/HER_105_0191%20(1).pdf)

17. Deparis M. De la difficulté d'évaluer la situation linguistique de la France. -

[Ressource électronique] // 18.03.2015 – URL: <https://arlap.hypotheses.org/3878>

18. La disparition des langues autochtones. – [Ressource électronique] // 10.02.2019

– URL: <https://www.verbotonale-phonetique.com/la-disparition-des-langues-dans-le-monde/>

20. La mort des langues – L'aménagement linguistique. – [Ressource électronique] //

03.02.2020 – URL: http://www.axl.cefan.ulaval.ca/Langues/2vital_mortdeslangues.htm

21. Langues en voie de disparition – Danger pour l'humanité. – [Ressource

électronique] // 25.08.2017 – URL: <https://www.dvtranslation.com/blog/langues-voie-de-disparition/>

22. Lesay J.-D. Enseignement des langues régionales: un développement très inégal.

- [Ressource électronique] // 28.04.2020 – URL:

<https://www.banquedesterritoires.fr/enseignement-des-langues-regionales-un-developpement-tres-inegal>

Резюме

Преемственность в культуре и языковые проблемы глобального общества.

Статья написана в связи со 150-летием известного писателя, просветителя, пропагандиста искусства и нравственных ценностей, представителя азербайджанской интеллигенции конца XIX – начала XX века Абдулрагим бека Хагвердиева. С именем этой яркой личности связаны многие начинания в области культуры в Азербайджане. Указом кабинета министров Азербайджанской Республики произведения Абдулрагим бека Хагвердиева объявлены государственной собственностью. Высокая оценка творческой и общественной деятельности Абдулрагим бека Хагвердиева со стороны азербайджанского государства и правительства, а также внесение его имени в список юбилеев известных личностей и знаменательных событий ЮНЕСКО заставляет задуматься о вкладе культурных достижений отдельных народов в развитие мировой цивилизации в целом, об уникальности и значимости культурных ценностей и языка каждого этноса. В статье привлекается внимание к таким языковым проблемам глобального общества, непосредственно связанным с феноменом культуры, с её философским, антропологическим, социальным аспектами как неравноправие существующих языков, его последствие - вымирание языков мира и пути предотвращения пагубных процессов.

Ключевые слова: культура, преемственность, уникальность языков, глобальное общество, языковые проблемы, неравноправие языков, вымирание языков, выживание языков

Abstract

Succession in culture and language problems of global society

This article was written in connection with the 150th anniversary of famous writer, educator, propagandist of art and moral values, representative of the Azerbaijani intelligentsia of the late 19th – early 20th centuries Abdurrahim bey Hagverdiyev. Many cultural undertakings in Azerbaijan, related to literature, theater, science are associated with the name of this outstanding personality. By the decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan the works of Abdurrahim bey Hagverdiyev were declared

state property. The high appraisal of the creative and social activities of Abdurrahim bey Hagverdiyev by the Azerbaijani state and government, as well as the inclusion of his name in the list of anniversaries of famous personalities and significant events of UNESCO makes think about the contribution of cultural achievements of individual peoples to the development of world civilization as a whole, about the uniqueness and significance of cultural values and language of each ethnic group. This article draws attention to such linguistic problems of the global society directly related to the phenomenon of culture with its philosophical, anthropological, social aspects such as the inequality of existing languages, its consequence – the extinction of the world`s languages and ways to prevent harmful processes.

Keywords: culture, succession, uniqueness of languages, global society, language problems, inequality of languages, extinction of languages, survival of languages

Rəyçi: dosent E.N.Fərəcullayeva

Nəşriyyatın direktoru:

Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:

Mail Xəlilov

**FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ
məqalələr toplusu**

“Avropa” nəşriyyatı.

Bakı. 2020

Formatı: 70x100 ¹/₁₆

Tiraj: 300 ədəd

Həcmi: 8,5 çap vərəqi

Hazır diopozitivlərdərdən çap olunmuşdur.